

Μιχαήλ Π. Πυροβέτσος

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ:

Χίλια χρόνια Ελληνισμού - Ρωσίας, Αθήνα 1994, σσ. 337, εικονογραφημένο (Έκδ. Διεθνές Εμπορικό Επιμελητήριο, Εθνική Ελληνική Επιτροπή - Εκδόσεις «Γνώση»)

Το Νοέμβριο του 1988 έλαβε χώρα στην Αθήνα ένα Συμπόσιο με αντικείμενο τις πολιτισμικές, θρησκευτικές, πνευματικές, οικονομικές και λοιπές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ του Ελληνισμού και της Ρωσίας στα χίλια χρόνια που πέρασαν από τον εκχριστιανισμό της τελευταίας το έτος 988.

Οι ανακοινώσεις που έγιναν από διακεκριμένους Έλληνες και Σοβιετικούς επιστήμονες στο συμπόσιο αυτό, που οργανώθηκε από την Εθνική Επιτροπή του Διεθνούς Εμπορικού Επιμελητηρίου, έφεραν στο φως καινούργιο υλικό και νέες πληροφορίες για τις σχέσεις των Ελλήνων και των Ρώσων στη χιλιετία για την οποία πρόκειται και τούτο γιατί στα εβδομήντα χρόνια του κομμουνιστικού καθεστώτος στη Σοβιετική Ένωση, όπου η ιστορία κατά τη σχετική ιδεολογία του άρχιζε από το 1917, δηλαδή από την Οκτωβριανή Επανάσταση, ήταν δύσκολη αν όχι αδύνατη η πρόσβαση στα αρχεία του σοβιετικού κράτους που κληρονόμησε την παλιά ρωσική αυτοκρατορία.

Πρέπει ακόμη να παρατηρηθεί ότι η παρουσίαση των νέων στοιχείων οφείλεται στη σχετική ελευθερία που παραχώρησε για τον πιο πάνω σκοπό η «περεστρόικα» του Μ. Gorbatsoff.

Όλες οι ανακοινώσεις αποτελούν χωριστές ενότητες και έχουν περιληφθεί ως ενιαίο σύνολο με τον τίτλο «Χίλια χρόνια Ελληνισμού - Ρωσίας» (και στην αγγλική «Hellas - Russia one thousand years of bonds») σε ένα τόμο-βιβλίο, που εξέδωσε με τη φροντίδα της Εθνικής Ελληνικής Επιτροπής του Διεθνούς Εμπορικού Επιμελητηρίου ο Εκδοτικός Οίκος «Γνώση».

Την παρουσίαση του βιβλίου αυτού με αναφορά στα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα, που αποκαλύπτουν με γλώσσα γλαφυρή οι συντάκτες των άρθρων που δημοσιεύονται σ' αυτό, θα επιχειρήσω στην εργασία μου αυτή.

Κοινό χαρακτηριστικό των άρθρων αυτών είναι η παρουσίαση των πολιτιστικών, θρησκευτικών, κοινωνικών, εμπορικών και άλλων σχέσεων ανάμεσα στους δύο λαούς, τους Έλληνες και τους Ρώσους, στα χίλια χρόνια που μεσολάβησαν από τον εκχριστιανισμό των Ρώσων το 988 (με τη βάπτιση του ηγεμόνα του Κιέβου Βλαδίμηρου και του λαού του που προσχώρησε με την

* Οι υποσημειώσεις στο κείμενο της παρούσας εργασίας είναι του ίδιου.

επιλογή του πρώτου στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία) μέχρι το 1988. Γίνεται δε σ' αυτά χωριστή αναφορά στις σχέσεις που αναδείχθηκαν στη χρονική περίοδο μέχρι την πτώση το 1453 της Κωνσταντινούπολης, με την οποία συμπίπτει και η διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, καθώς και στη μετέπειτα περίοδο, πριν συσταθεί το Ελληνικό Κράτος και μετά τη σύστασή του.

Η πολύ ενδιαφέρουσα αυτή παρουσίαση γεγονότων ιστορικών και σχέσεων δίνει μια ευρύτερη διάσταση στο όλο θέμα. Συχνά από τους ιστορικούς και κυρίως από τους βυζαντινολόγους γίνεται λόγος για την επίδραση που είχε στη Δυτική Ευρώπη —συνήθως γίνεται αναφορά στη Δύση— ο Ελληνοχριστιανικός Πολιτισμός, όπως αυτός διαμορφώθηκε με τη συμφιλίωση της αρχαίας ελληνικής σκέψης και παράδοσης με το καινούργιο πολιτιστικό φαινόμενο, τον Χριστιανισμό, στο Βυζάντιο στο οποίο βρήκε διαχρονικά, όπως εύστοχα παρατήρησε τελευταία σε μία συνέντευξή της στην εφημερίδα «Το Βήμα» η Ιταλίδα ερευνήτρια Πάολα Μινούτσι, τη συνέχεια η κλασική ελληνική κουλτούρα. «Αυτή η διαχρονική συνέχεια της κουλτούρας αυτής, παρατηρεί η ίδια, γίνεται στην πραγματικότητα αισθητή στην «ποίηση του Ελύτη όπου αρχαία, βυζαντινά και σύγχρονα ελληνικά είναι ένα σύνολο ζωντανό και σημερινό. Το παρελθόν συνεχίζει έτσι να ζει στο παρόν». Η επίδραση αυτή της Ελληνικής Ανατολής, όπως αποκαλεί το Βυζάντιο ο Louis Cartou «Communautes Európeennes», 1979, στη Δύση συνετέλεσε στη μικρή αναγέννηση αρχικά που συντελέστηκε σ' αυτή την περίοδο του Καρλομάγνου και μετά στη μεγάλη αναγέννηση του 16ου αιώνα. Πριν πέσει η Κωνσταντινούπολη το 1453 πολλοί λόγιοι Έλληνες από το Βυζάντιο, όπως ο Μανουήλ Χρυσολωράς, που δίδαξε διαδοχικά στα Πανεπιστήμια της Φλωρεντίας, του Μιλάνου και της Πάδοβας, και ο Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός (1355-1450), δημιουργός της Πλατωνικής Ακαδημίας της Φλωρεντίας, συνετέλεσαν στην ανακαίνιση των κλασικών (ελληνικών) σπουδών.

Μετά δε την άλωση της Κωνσταντινούπολης πολλοί Έλληνες, και μάλιστα καθηγητές του Αυτοκρατορικού Πανεπιστημίου αυτής, για να αποφύγουν την τουρκική δουλεία κατέφυγαν στη Δύση συναποκομίζοντας μαζί τους τους θησαυρούς και τα έργα Ελλήνων κλασικών συγγραφέων καθώς και χειρόγραφα νέων έργων. Δίδαξαν σε διάφορα Πανεπιστήμια της Ευρώπης και δημιούργησαν τους εκπροσώπους του Ουμανισμού, όπως το Γερμανό Reuchlin (1455-1522), που παρακαλούθησε μαθήματα ενός από τους τελευταίους διασημότερους καθηγητές του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης, του Ιωάννου Αργυροπούλου που κατέφυγε στη Γαλλία το 1456, τον Έρασμο (1469-1536) και το Γάλλο Budé (1467-1540). Πολύπλευρη προσωπικότητα αναδείχθηκε στη Δύση ο Βησσαρίων από την Τραπεζούντα (1403-1472), που έγινε Καρδινάλιος το 1439, άφησε δε την πλούσια βιβλιοθήκη του με έργα

Ελλήνων συγγραφέων στην Κυβέρνηση της Βενετίας.

Ο Ostrogorsky (*Histoire de l'État Byzance*) λέγει ότι «το Βυζάντιο μπόρεσε να επιζήσει χάρη στην ελληνική αρχαιότητα. Ήταν το μέρος που έδωσε στη Δύση ενώ η τελευταία ήταν το μέρος που πήρε». Και καταλήγει «Η πνευματική κληρονομία του Βυζαντίου περιήλθε στη Δύση»¹.

Το παρουσιαζόμενο βιβλίο —τόμος του εν λόγω Συμποσίου— δίνει την ευκαιρία για τον εμπλουτισμό των γνώσεών μας ως προς την επίδραση του Ελληνισμού προς την άλλη πλευρά της Ευρώπης, την ανατολική, και ειδικότερα προς τη Ρωσία. Γειτονική χώρα με το Βυζάντιο ήταν λογικό να δεχθεί και αυτή πολύ νωρίς την επίδραση του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού μέσω του Βυζαντίου, μέρος της πνευματικής κληρονομιάς του οποίου περιήλθε μετά την πτώση του και στη χώρα αυτή. Η Κωνσταντινούπολη στη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της ακμής της, στάθηκε το πολιτικό, πνευματικό, οικονομικό κλπ. κέντρο του τότε γνωστού κόσμου. Έξω από αυτή ζούσαν λαοί ελάχιστα αναπτυγμένοι, που όμως σιγά-σιγά κάτω από την ακτινοβολία της ελληνικής κουλτούρας αναδείχθηκαν σε κρατικές οντότητες, ανάμεσα στις οποίες σημαντική θέση πήρε η τσαρική Ρωσία.

Μανώλη Χατζηδάκη, Ακαδημαϊκού, *Σχέσεις Ρωσικής και Ελληνικής Τέχνης*
(σ. 19-39)

Η βάπτιση του Βλαδίμηρου βασιλιά του Κιέβου το 988 είχε καθοριστική σημασία για την εκκλησιαστική τέχνη της Ρωσίας επί πολλούς αιώνες. Η εκκλησιαστική τέχνη της Ρωσίας ήταν σε όλο αυτό το διάστημα εξαρτημένη αποκλειστικά, όπως τονίζει ο αρθρογράφος, από τη βυζαντινή «πλαστική» γλώσσα. Αμέσως μετά τον εκχριστιανισμό κτίσθηκε στο Κίεβο η πρώτη εκκλησία της Παναγίας από Έλληνες τεχνίτες, ενώ παράλληλα μεγάλος αριθμός έργων χριστιανικής τέχνης μεταφέρθηκε από το Βυζάντιο στη Ρωσία. Ιδιαίτερα εικόνες μεγάλης σημασίας για τη λατρεία δεν έπαυσαν να πλουτίζουν τα εικονοστάσια των ρωσικών εκκλησιών. Τα ψηφιδωτά και οι τοιχογραφίες στόλιζαν τις νέες εκκλησίες. Γι' αυτό χρειάστηκε να απασχοληθούν βυζαντινοί ζωγράφοι.

Ο πρώτος Έλληνας που επώνυμα αναφέρουν το 1196 τα Ρωσικά Χρονικά είναι ο Πέτροβιτς, γνωστός ως «Έλληνας» στο Νόβγκοροντ. Σ' αυτόν ο

1. Βλ. και Μιχαήλ Π. Πυροβέση, *Οι θεσμοί και το δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1981, σ. 7, 8, 9, Του ιδίου, «Ευρωπαϊκή Ιδέα και Βυζάντιο», στο *Δελτίο Φορ. Νομοθεσίας*, 1979, σ. 973 κ.επ.

Ρώσος βυζαντινολόγος Λαζάρεφ αποδίδει ορισμένες εικόνες βυζαντινής τέχνης, όπως του Αγίου Γεωργίου.

Από τους τοιχογραφημένους ναούς σώθηκαν κυρίως εκείνοι που κτίστηκαν τον 11ο και 12ο αιώνα. Ο σπουδαιότερος είναι ο ναός της Αγίας Σοφίας στο Κίεβο, μητρόπολη του Έλληνα τότε μητροπολίτη. Ψηφιδωτά στόλιζαν στην πόλη αυτή την αφίδα του κατεστραμμένου σήμερα ναού του Αρχάγγελου Μιχαήλ, ενώ σώζονται οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Κυρίλλου του 12ου αιώνα.

Τοιχογραφίες του 12ου κυρίως αιώνα σώζονται και σε άλλους ναούς πόλεων της Ρωσίας (Νόβγκοροντ, Staraya, Ladoga (1167), στο Vladimir - Suzdal, στον ιερό ναό του Αγίου Δημητρίου κλπ.).

Τον 14ο αιώνα οι παρουσίες βυζαντινών ζωγράφων είναι πυκνότερες. Ανάμεσα σ' αυτούς διακρίνεται ο Θεοφάνης ο Έλληνας, ώριμος ζωγράφος από την Κωνσταντινούπολη. Τοιχογράφησε στο Νόβγκοροντ την εκκλησία της Μεταμορφώσεως το 1378. Σύγχρονος Ρώσος ζωγράφος τον περιγράφει ως φιλόσοφο που ζωγραφίζει «με τρόπο ταχύ και ελαφρό». Δημιουργεί πραγματική σχολή. Οι λιτές χρωματικές αρμονίες, ιδιαίτερα στις εικόνες των στρατιωτικών αγίων, αποκτούν ιδιομορφία που επηρέασε τους συγχρόνους του. Διάσημος αναδείχθηκε ο μαθητής του Ρώσος ζωγράφος Andrej Rublev που δημιούργησε καθαρά ρωσική τεχνοτροπία. Περίφημη ήταν η εικόνα του *Φιλοξενία του Αβραάμ*.

Μετά την άλωση της Πόλης το 1453 αλλάζει η εξάρτηση από το Βυζάντιο και η ρωσική ζωγραφική άρχισε να αποκτά αυτονομία. Όμως δεν έπαυσε να στηρίζεται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στη βυζαντινή παράδοση του 14ου και 15ου αιώνα. Υπάρχουν στοιχεία επηρεασμού και από τα νεανικά έργα του Θεοτοκόπουλου.

Κατά τον Μ.Χ. μία εικόνα που παρουσιάζει τον Άγιο Λουκά να ζωγραφίζει με την υπογραφή «χειρ Δομίνικου» και που βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα εμφανίζει εκπληκτική συγγένεια με τη μεταγενέστερη ρωσική εικόνα με θέμα τον ίδιο άγιο να ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας.

Στο άρθρο του Arcadi Vaksberg, που δημοσιεύθηκε στη γαλλική εφημερίδα «Monde» στο φύλλο της 26/10/1994 με τον τίτλο «Les icônes de la discordie», αναφέρεται ότι ένας μεγάλος αριθμός εικόνων και θρησκευτικών πινακων βρίσκεται στο Μουσείο Rublev της Μόσχας, στην πινακοθήκη Tretiakon της Μόσχας και στο Μουσείο της ρωσικής τέχνης της Πετρούπολης, καθώς και στην Πινακοθήκη του Περμ, ενώ σημαντικός αριθμός έργων μεγάλης αξίας πουλήθηκε στο εξωτερικό, κυρίως στη Δύση, και βρίσκεται σε Μουσεία και σε ιδιωτικές συλλογές. Τελευταία, ύστερα από ένα διάταγμα του

Ιουλίου 1993 που εξέδωσε ο πρόεδρος Γιέλτσιν και που αναφέρεται στην απόδοση των κτιρίων λατρείας και άλλων αγαθών σε θρησκευτικές οργανώσεις, ξέσπασε μία διαμάχη μεταξύ της ορθόδοξης ρωσικής Εκκλησίας και του ρωσικού Υπουργείου Πολιτισμού για την παράδοση στην Εκκλησία των κτιρίων αυτών, των εικόνων και των άλλων αριστουργημάτων εκκλησιαστικής τέχνης.

Μεταξύ των άλλων, ο Πατριάρχης της Μόσχας ζήτησε να αποδοθούν στην Εκκλησία το μοναστήρι της Νέας Ιερουσαλήμ, που αποτελεί τοπογραφική αναπαραγωγή της Ιερουσαλήμ, κτίστηκε από τον Πατριάρχη Ρωσίας Νίκωνα (1652-1658), βρίσκεται δε στην πόλη Ίστρα, σε απόσταση 50 χιλιομέτρων από τη Μόσχα. Ο Πατριάρχης της Μόσχας αξιώνει επίσης να αποδοθούν στην Εκκλησία το μοναστήρι του Nonodievitchi της Μόσχας και ο Καθεδρικός Ναός της Αγίας Σοφίας του Novgorod. Μεγάλο μνημείο αρχιτεκτονικής στη Βόρεια Ρωσία είναι το μοναστήρι του Solowki, τραγικά γνωστό, γιατί ο Λένιν το είχε μεταβάλει σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως. Και αυτού την απόδοση στην Εκκλησία ζητά ο Πατριάρχης της Μόσχας. Ο Υπουργός του Πολιτισμού, αρνούμενος την απόδοση, υποστηρίζει πως το καθένα από αυτά αποτελεί «πνευματικό και ιστορικό σύνολο». Η ομοσπονδιακή υπηρεσία της αντικατασκοπείας βεβαιώνει ότι κατά τα έτη 1991, 1992 και 1993 περισσότερες από 30.000 αρχαίες εικόνες —πολλές του 16ου και 17ου αιώνα— πέρασαν μέσω της μαύρης αγοράς στη Γερμανία, ενώ απογράφηκαν στα Μουσεία της Ρωσίας 50.000 μόνο εικόνες.

Η Εκκλησία αντιτείνει ότι «Μία εκκλησία δεν είναι μουσείο και οι εικόνες δεν είναι αντικείμενο εκθέσεων. Είναι δημιουργήματα της πίστης για την ίδια την πίστη» και συνεπώς είναι αντικείμενα λατρείας, ο χώρος της οποίας είναι οι εκκλησίες.

Ν. Οικονομίδη, Οι Ρώσοι έμποροι και στρατιώτες στην Κωνσταντινούπολη (σ. 41-51)

Το εμπόριο των Ρώσων με το Βυζάντιο και ιδιαίτερα με την Κωνσταντινούπολη καθώς και η παρουσία Ρώσων στρατιωτών μισθοφόρων στο πλευρό των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων στους πολέμους που διεξήγαγε το Βυζάντιο με εχθρικά προς αυτό φύλα αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης του πιο πάνω συγγραφέα.

Η εμφάνιση των Ρώσων στο Βυζάντιο με τις παραπάνω δραστηριότητες κατά τον αρθρογράφο γίνεται αισθητή με την υπογραφή τον 10ο αιώνα των πρώτων ρωσοβυζαντινών εμπορικών συνθηκών. Η πρώτη συνθήκη υπογράφηκε το 911, ενώ το 935 ρωσικά πλοία συμμετείχαν στις επιχειρήσεις του βυ-

ξαντινού στόλου. Σημαντική ήταν η παρουσία της περίφημης Druzina των 6.000 στρατιωτών στο πλευρό του Βασιλείου Β΄ τόσο στους εμφύλιους πολέμους όσο και στους πολέμους κατά των Βουλγάρων το 1017.

Ωστόσο Ρώσοι έμποροι και στρατιώτες το 1043 με επικεφαλής τον πρίγκηπα Ιγκόρ που χρησιμοποίησε Σκανδιναβούς συμμάχους απείλησαν την Κωνσταντινούπολη, η οποία σώθηκε τελικά με την ήττα των πρώτων². Αλλά εκτός από τους Ρώσους, στο Βυζάντιο κατά τον 11ο αιώνα κάνει την εμφάνισή του το μισθοφορικό σώμα των Βαράγγων, για τους οποίους ο Κεκαυμένος (έκδοση Litavrin, σ. 282) λέγει ότι προέρχονταν από τη Βαραγγία, τη σημερινή Νορβηγία. Το επόμενο μισθοφορικό σώμα ήταν των Κουλπίγγων (1073-1088 μ.Χ.). Οι τελευταίοι κατά τον Stender - Petersen (*Die Väringer und Kulpinger, Varangia*, 1953, σ. 99-112) ήταν φιννο-σουηδικής καταγωγής και αφομοιώθηκαν με τους Ρώσους πριν κλείσει ο 11ος αιώνας.

A. Ν. Σαχάροφ, *Ο εκχριστιανισμός της Ρωσίας και οι διεθνείς διαστάσεις του* (σ. 53-75)

Ο εκχριστιανισμός της Ρωσίας και οι διεθνείς διαστάσεις του είναι το θέμα, με το οποίο ασχολείται στο άρθρο αυτό ο Ρώσος Α. Ν. Σαχάροφ. Πρόκειται για ένα θέμα που σήμερα μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος επανήλθε στην επικαιρότητα με νέα διάσταση στο σύγχρονο αλληλοσυγκρουόμενο κόσμο. Επισημαίνουμε τις αξιόλογες παρατηρήσεις του συγγραφέα στην αρχή του με τον πιο πάνω τίτλο άρθρου, όπου αναφέρεται πως το δεύτερο μισό της πρώτης μ.Χ. χιλιετίας χαρακτηρίζεται από την αποδοχή του Χριστιανισμού στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης και από την παράλληλη ισχυρή έφοδο του Μωαμεθανισμού στην Ανατολική και στη Βόρεια Αφρική.

«Οι νεοσύστατες, λέγει, κοινωνίες που προήλθαν από το μετασχηματισμό τους από “στρατιωτικο-δημοκρατικές” σε πρώιμους κοινωνικούς σχηματισμούς με την εγκαθίδρυση ισχυρής κεντρικής μοναρχίας στηρίχτηκαν στην αποδοχή του Χριστιανισμού και του Μωαμεθανισμού. Οι δύο μεγάλες και παγκόσμιες αυτές θρησκείες μοιράστηκαν τις σφαίρες επιρροής ανάλογα με τα στρατιωτικά και τα πολιτικά επιτεύγματα των κύριων φορέων τους: της Ρωμαϊκής και αργότερα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, του Κράτους των Φράγκων, της Γερμανικής Αυτοκρατορίας, του Αραβικού Χαλιφάτου καθώς

2. Και το 1024 οι Ρως επέδραμαν κατά του Βυζαντίου, όταν Αυτοκράτορας αυτού ήταν ο Βασίλειος Β΄. Αυτούς κατενίκησε κοντά στη Λήμνο ο Νικηφόρος Καβάσιλας, διοικητής του θέματος της Θεσσαλονίκης.

και των διαδόχων, συμμάχων και δορυφόρων τους, εκείνων δηλαδή που βρίσκονταν στη σφαίρα της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής, πολιτισμικής και θρησκευτικής τους επιρροής. Τη θέση της δε στην παγκόσμια αυτή διαδικασία έλαβε και η Ρωσία αποδεχόμενη στα τέλη της δεκαετίας του 980 το Χριστιανισμό της Ανατολικής Ρωμαϊκής Εκκλησίας».

Η Εκκλησία ήταν αυτή που συνέβαλε στην εδραίωση στη Ρωσία της βασιλικής εξουσίας προσδίδοντάς της τον απαιτούμενο ιερό χαρακτήρα. Ο δε γάμος του πρίγκηπα του Κιέβου Βλαδίμηρου το 987 με τη βυζαντινή πριγκήπισσα Άννα στερέωσε τις σχέσεις του με το Βυζάντιο. Το φαινόμενο των ζωνών επιρροής με βάση την κομμουνιστική ιδεολογία από τη μια μεριά και την αντιτιθέμενη σ' αυτήν αστική το ζήσαμε στη συμφωνία της Γιάλτας μέχρι τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Ήδη βρισκόμαστε σε καινούργιες συγκρούσεις των Μεγάλων για την απόκτηση ζωνών επιρροής με βάση κυρίως τα οικονομικά συμφέροντα³.

Ανήσυχoi δε παρατηρούμε τις εξελίξεις γύρω μας στο χώρο των Βαλκανίων.

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Ρώσος συγγραφέας στην ιστορία των γεγονότων κάνει λόγο για συνθήκες της Ρωσίας με τους Έλληνες ταυτίζοντάς τους απόλυτα με τους βυζαντινούς και χαρακτηρίζοντας τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως Ελληνική Αυτοκρατορία, όπως πράγματι ήταν⁴. Η αρχαία ελληνική παράδοση και η ελληνιστική περίοδος βρήκαν τη συνέχεια στη νέα κρατική οντότητα που προήλθε από τη διάσπαση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο Δυτικό και στο Ανατολικό Κράτος που αποτέλεσε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η οποία επέζησε με πολλούς κλυδωνισμούς μέχρι το 1453.

I. Σ. Τσιτσούροφ, *Οι οικονομικές σχέσεις του Βυζαντίου με τη Ρωσία από τον 9ο έως το 12ο αιώνα* (σ. 77-95)

Ο συγγραφέας του άρθρου αναφέρεται διεξοδικά στις πιο πάνω σχέσεις της Ρωσίας με την Ελλάδα, που εκφράζεται στην κρατική υπόσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

3. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι ξένο με τη μορφή της σύγχρονης κοινωνίας, η οποία κατά τον Max Scheler («Wissensformen und Gesellschaft») στηρίζεται στις οικονομικές σχέσεις, σε αντίθεση με την αμέσως προηγούμενη, τη γνωστή ως ιστορική, κοινωνία που στηριζόταν στην πολιτική εξουσία και την προηγούμενη της τελευταίας, την αρχική κοινωνία, που στηριζόταν στους δεσμούς του αίματος και της συγγένειας.

4. Ο Όθων Α', γνωστός στην ιστορία ως Όθων ο Μέγας, ιδρυτής και πρώτος αυτοκράτορας της Αγίας Γερμανικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, έλαβε το 963 από τον τότε Πάπα της Ρώμης Λέοντα Η' τον τίτλο του Αυτοκράτορα των Ρωμαίων σε διάκριση από τον Αυτοκράτορα του Βυζαντίου, τον οποίο ο ίδιος ο Πάπας αποκαλούσε Αυτοκράτορα των Ελλήνων.

«Ο σημερινός αναγνώστης, λέγει, μάλλον δε θα αναρωτηθεί πόσο παλιές ήταν στη Ρωσία οι παραστάσεις για τα πλούτη της Ελλάδας». Και συνεχίζει «Στο Χρονικό των Παρελθόντων Χρόνων (αρχές 12ου αιώνα), περιέχεται ένα αφήγημα καταχωρημένο με χρονολογία 969, που αναφέρει, πως ο πρίγκηπας του Κιέβου Σβιατοσλάβ σκέφτηκε να μεταφέρει την πρωτεύουσα της ηγεμονίας του, το Κίεβο, που είναι στις όχθες του Δνειπερου, στο Περεγιασλάβετς, στις όχθες του Δούναβη... Επειδή εκεί είναι το κέντρο της επικράτειάς μου, επειδή όλα τα καλά μαζεύονται εκεί: Από τους Έλληνες, ο χρυσός, υφάσματα, κρασιά και λαχανικά διάφορα».

Η πρώτη εμπορική συνθήκη της Ρωσίας με το Βυζάντιο είναι η συνθήκη του 907 με τον πρίγκηπα Ολέγκ, ενώ η δεύτερη έγινε με τον ίδιο το 911. Η τελευταία θίγει ζητήματα όχι μόνο εμπορικών συναλλαγών αλλά γενικότερα διεθνών σχέσεων. Οι μεταφορές των εμπορευμάτων γίνονταν με πλοιάρια μέσω των ποταμίων οδών (Δνειπερου-Δούναβη) και της Μαύρης Θάλασσας. Χαρακτηριστικό είναι ένα απόσπασμα της συνθήκης αυτής που παραθέτει στην εργασία του ο Τσιτσούροφ και που αναφέρεται στο ναυάγιο: «Εάν ισχυρός άνεμος πετάξει το πλοιάριο σε ξένες ακτές, λέγει το ρωσικό κείμενο, και βρεθεί εκεί γύρω κάποιος από μας τους Ρώσους και θελήσει (ο ιδιοκτήτης) να το κρατήσει μαζί με το εμπόρευμα και να το στείλει πίσω στο ελληνικό έδαφος, ας το οδηγήσουμε πέρα από κάθε επικίνδυνο σημείο, ώσπου να φτάσει σε μέρος ασφαλές. Αν δε το πλοιάριο αυτό διασωθεί από τη θύελλα ή βρεθεί ριγμένο στη στεριά και δεν μπορεί μόνο του να επιστρέψει στον τόπο του, τότε, εμείς οι Ρώσοι, θα βοηθήσουμε τους κωπηλάτες του πλοιαρίου εκείνου και θα το συνοδέψουμε με τα εμπορεύματά του άθικτα. Εάν πάλι παρόμοιο ατύχημα συμβεί σε ρωσικό πλοιάριο κοντά στο ελληνικό έδαφος, τότε (εμείς οι Έλληνες) θα το οδηγήσουμε στο ρωσικό έδαφος και το εμπόρευμα του πλοιαρίου εκείνου ας το πουλήσουν (ελεύθερα), ώστε εάν κάτι τι από (εκείνο) το πλοιάριο μπορεί να πουληθεί, (εμείς οι Ρώσοι) ξεφορτώνουμε το πλοιάριό τους. Και όταν εμείς οι Ρώσοι ερχόμαστε στο δικό σας βασιλιά αφήνουμε μετά σεβασμού (εμείς οι Έλληνες) να περάσει το εμπόρευμα που έφεραν για πώληση με το πλοιάριό τους. Εάν δε τύχει κάποιος από αυτούς, που ήρθαν με το πλοιάριο, να σκοτωθεί ή να χτυπηθεί από μας τους Ρώσους ή να παρακρατηθεί κάτι από το πλοιάριο, να καταδικάζονται οι Ρώσοι που το έκαναν αυτό στην ποινή που πιο πάνω αναφέραμε».

Παρόμοιες καταστάσεις με τη συνθήκη αυτή πρόβλεπε και ο λεγόμενος Νόμος Ροδίων Ναυτικός του 10ου αιώνα. Σ' αυτόν ορίζεται: «Εάν εν πελάγει πλοίον στραφή ή διαφθαρή ο αποσώζων τι εξ αυτού επί την γην λαμβανέτω αντί μισθού ου αποσώζει το πέμπτον μέρος... Ο δε τον κάραβον αποσώζων συν των εφορκίων καθώς εν αληθεία ευρίσκει, πάντα αποδώσει, λαμβάνων

ου αποσώζει το πέμπτον μέρος». Το αντίστοιχο όμως άρθρο της ρωσοβυζαντινής συνθήκης του 911 δεν μνημονεύει παρόμοιες ρυθμίσεις. Αντίθετα υποχρεώνει και τις δύο εμπορευόμενες πλευρές να παραχωρήσουν δωρεάν βοήθεια σε όσους ζημιώθηκαν.

Η νεότερη ρωσοβυζαντινή εμπορική συνθήκη του 944, που υπήρξε το αποτέλεσμα της εκστρατείας του πρίγκηπα Ιγκόρ κατά της Κωνσταντινούπολης, προχώρησε σε σύγκριση με τις προηγούμενες συνθήκες στη διευκρίνιση της νομικής θέσης των Ρώσων εμπόρων. Οι αργυρές βούλες που άλλοτε επιβεβαίωναν τις εμπορικές τους αρμοδιότητες αντικαταστάθηκαν με σχετικό επιβεβαιωτήριο έγγραφο του Ρώσου πρίγκηπα, το οποίο όφειλαν να παρουσιάσουν στην Κωνσταντινούπολη. Οι Ρώσοι πραγματευτές ήταν υποχρεωμένοι να κατοικούν στο προάστιο της Κωνσταντινούπολης του Αγίου Μάμα και να εισέρχονται στην πόλη μόνο από μία πύλη. Στα θέματα της αλιείας η πιο πάνω συνθήκη ορίζει: «Εάν οι Ρώσοι δουν τους Χερσωνίτες να ψαρεύουν στις εκβολές του Δνειπερου, να μη τους βλάψουν σε τίποτα. Και να μην έχουν οι Ρώσοι δικαίωμα να χειμωνιάζουν στις εκβολές του Δνειπερου, στο Μπελομπερέζιε, και στον Άγιο Αιθέριο, αλλά με τον ερχομό του φθινόπωρου να ξεκινάνε για τη Ρωσία, για τα σπίτια τους». Το Επαρχιακό εξάλλου βιβλίο απαγόρευε την πώληση ψαριών, εκτός των ορίων της Πόλης, παρά μόνο όταν περίσσευαν: «Μη εξέστω τοις απεμπολούσι ταριχεύειν τους ιχθύας ή εξωτικούς απεμπολείν τοις έξω διακομίζουσιν, ει μη τους περιττεύοντας, προς το μη διαφθαρήναι τούτους» (Κεφ. 8, 20).

Ο συγγραφέας περαιτέρω μας δίνει εκτενείς πληροφορίες για τη συμβολή Ελλήνων τεχνιτών στην ανέγερση ιερών ναών στη χριστιανική πλέον Ρωσία. Κατά το Χρονικό των Παρελθόντων Χρόνων το 989, τον επόμενο δηλαδή χρόνο μετά τον εκχριστιανισμό, «ο Πρίγκηπας Βλαδίμηρος σκέφτηκε να κτίσει την Εκκλησία της Παναγίας της Θεοτόκου. Έφερε λοιπόν γι' αυτό μαστόρους από το Ελληνικό Βασίλειο. Τη διακόσμηση με εικόνες ανέθεσε στον Αναστάσιο Χερσωνίτη και έβαλε Χερσωνίτες παπάδες να λειτουργούν». Τα επόμενα εκατό χρόνια ανεγέρθηκαν γύρω στους τριάντα ναούς τον 10ο, 11ο και 12ο αιώνα». Έλληνες τεχνίτες δίδαξαν στους Ρώσους συναδέλφους τους την οικοδομική τεχνολογία, ευτυχημένη σύνθεση πρακτικής και πνευματικής δραστηριότητας. Λεπτομέρειες αυτής της δραστηριότητας αναφέρονται στο Πατερικό της Λαύρας του Κιέβου που είναι συλλογή παραινετικών διηγήσεων του 13ου αιώνα για τους πατέρες της πρώτης ρωσικής μονής που ιδρύθηκε τον 11ο αιώνα.

Το Πατερικό κατά τον συγγραφέα αρχίζει με σειρά διηγημάτων για τη θεμελίωση στο μοναστήρι της Λαύρας του Κιέβου του ναού της Θεοτόκου από Έλληνες τεχνίτες. Στο δεύτερο αφήγημα λέγεται ότι «από τα ελληνικά μέρη

ήρθε και μία εικόνα μαζί με τους μαστόρους». Έλληνες τεχνίτες έλαβαν μέρος στην ανέγερση του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, στην πόλη Τσερνίγκοφ (1030-1040), και της Αγίας Σοφίας, στο Κίεβο⁵.

Τέλος ο συγγραφέας αναφερόμενος στο διήγημα «Αγία Νύχτα» του Τσέχοφ, στο οποίο διαφαίνεται η λεπτή αίσθηση της βυζαντινής ποιητικής του Ακάθιστου Ύμνου, τονίζει «τη ζωντανή ανάπτυξη των παραδόσεων της Ελληνικής Εκκλησιαστικής ποίησης στο ρωσικό έδαφος».

Αρχιμανδριτού Βασιλείου Σταυρονικητιανού, *Οι αδελφικοί δεσμοί και η οικουμενική αποστολή Ελλήνων και Ρώσων διά της ορθόδοξου εκκλησίας* (σ. 93-105)

Όπως προκύπτει από τον τίτλο του άρθρου, ο συγγραφέας επιδιέδεται σε εκτενή ανάπτυξη μέσω της ορθόδοξης εκκλησίας των σχέσεων Ελλήνων και Ρώσων. Σημαντική είναι η παρατήρησή του ως προς τον λόγο της επιλογής από τον Βλαδίμηρο του Χριστιανισμού, όπως αυτός εκφράζεται από την Ορθόδοξη πίστη. «Οι αντιπρόσωποί του που είχαν αποσταλεί να εισηγηθούν τη νέα θρησκεία είδαν την ύπαρξη της χαράς που ζητούσαν στην ορθοδοξία. Παρακολούθησαν τη θεία λειτουργία στην Αγία Σοφία της Πόλης, όπου τους οδήγησε ο ίδιος ο Πατριάρχης.

Στη λειτουργία αυτή η Ορθόδοξη Εκκλησία είπαν παρουσιάζεται με το ουράνιο κάλλος». Βλέποντας δε την Αγία Σοφία είπαν πως σ' αυτήν «ο ουρανός είναι στη γη και η γη γίνεται ουρανός».

Κατά τον Ρώσο θεολόγο Σέργιο Μουλγκάκοφ, «Η Ορθοδοξία δεν πείθει αλλά μαγεύει... Η χάρη και το κάλλος της απευθύνεται στο είναι του ανθρώπου, το ανεξερεύνητο και ανερμήνευτο. Έτσι γεννήθηκε η Αγία Ρωσία».

Στο πέρασμα όμως του χρόνου μετά την πτώση της Πόλης, κατά τον Γ. Φλωρόφσκι ήταν βαθειά η διείσδυση της ρωμαιοκαθολικής προπαγάνδας στη Ρωσία. Ο συγγραφέας ομιλεί για λατινική αιχμαλωσία των Ρώσων⁶. Έτσι,

5. Την εκκλησία αυτή, που ήταν τότε Μουσείο —δεν ξέρω αν σήμερα έχει αποδοθεί στη λατρεία—, επισκέφθηκα σ' ένα μου ταξίδι στο Κίεβο μαζί με άλλους Έλληνες τουρίστες το 1988 και είδα πολλές εικόνες με ελληνικές επιγραφές.

6. Μέχρι τον αιώνα του Διαφωτισμού οι Γάλλοι και οι Γερμανοί δίδασκαν στα σχολεία τους τα λατινικά ως την κύρια γλώσσα· ήδη το 1783 οι καθηγητές της ρητορικής στη Γαλλία μιλούσαν για τη λατινική τυραννία. Νωρίτερα από το 1762, έτος κατά το οποίο ο J. J. Rousseau εξέδωσε το βιβλίο του με τον τίτλο «Émile», άρχισε από διάφορους συγγραφείς μία πάλη κατά των νεκρών γλωσσών. Παράλληλα τον 18ο αιώνα η γλώσσα που δέσποζε στη Βαλκανική Χερσόνησο ήταν η ελληνική, διακρινόμενη για τον πλούτο της, την παγκοσμιότητα και το δυναμισμό της (βλ. Ariadna Camarianou-Cioran, *Les academies princieres de Boucarest et de Jassy et leurs professeurs*, σ. 16 και 17, έκδοση I.M.X.A. 1974).

όταν τον 16ο αιώνα πήγε στη Μόσχα, ύστερα από πρόσκληση του ηγεμόνα Βασιλείου, ο Μάξιμος ο Γραικός (Αγιορείτης μοναχός), διαπρεπής λόγιος και κληρικός, για να βοηθήσει τη διόρθωση των σλαβονικών κειμένων, δεν βρήκε κανένα να γνωρίζει ελληνικά και συνεννοούνταν με τους Ρώσους στα λατινικά. Ωστόσο οι Ρώσοι παρέμειναν Ορθόδοξοι. Κατά τον ίδιο τον Φλωρόφσκι, «ο Ελληνισμός προσέλαβε αιώνιο χαρακτήρα στην Εκκλησία, έχει ενσωματωθεί στην ίδια τη δομή της Εκκλησίας, ως η αιώνια κατηγορία της χριστιανικής ύπαρξης». Και συνεχίζει: «Φυσικά δεν εννοείται ο ελληνικός φυλετισμός... Ασχολούμεθα με τη χριστιανική αρχαιότητα, με τον ελληνισμό του δόγματος, της λειτουργίας και της εικόνας».

Οι Έλληνες πατέρες κατά τον Βασίλειο Σταυρονηπιτιανό μίλησαν με την ορολογία της ελληνικής φιλοσοφίας και μετέδωσαν το χριστιανικό μήνυμα ότι ο θάνατος νικήθηκε⁷. Κι ο Ντοστογιέφσκι πήρε το μήνυμα αυτό που έζησε στην καρδιά του και το έκανε και παρήγορο ότι ο θάνατος νικήθηκε. Στους «Αδελφούς Καραμαζόφ» μιλάει για μοναχούς. Ο ίδιος μιλάει σαν καλόγηρος. Στο «Έγκλημα και Τιμωρία» η ατμόσφαιρα είναι μοναχική. Ο Ρασκόλνικοφ είναι αμαρτωλός που εγκλημάτησε. Η Σόνια είναι «εξομολόγος» που τον σώζει.

Τηλέμαχος Κ. Λουγγής, *Η θέση των Ρώσων στη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία το 10ο αιώνα. Ο δρόμος προς τον εκχριστιανισμό* (σ. 107-124)

Ο εκχριστιανισμός της Ρωσίας του Κιέβου στα τέλη του 10ου αιώνα κατά τον συγγραφέα του άρθρου είναι αποτέλεσμα και προϊόν μιας συγκεκριμένης βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας που διαμορφώθηκε στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας. Αυτή την ιδεολογία που επηρέασε τον πολιτικό προσεταιρισμό των Ρώσων ανακάλυψε στο γνωστό έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου «De administrando Imperio» που εξέδωσε για τον γιο του Ρωμανό.

Τούτο γράφηκε στα χρόνια 948-952, σαράντα δηλαδή χρόνια πριν από τον εκχριστιανισμό των Ρώσων. Κατά τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο,

7. Διασημότερος κατά το φιλοσοφικό βάθος αναδείχθηκε από τους πατέρες της αρχαίας ανατολικής Εκκλησίας ο Γρηγόριος ο Νύσσης (Νεοκαισάρεια 335 - Κωνσταντινούπολη περί το 395). Ο Μέγας Κατηχητικός Λόγος του θεωρείται ως το πρώτο συστηματικό έργο στην Πατριαρχική θεολογία μετά το «Περί αρχών του Ωριγένους». Όμοιες θέσεις με αυτές του Γρηγορίου του Νύσσης, που φαίνεται στον τομέα αυτό να προηγείται ως προς τη διασύνδεση του κλασικού ελληνικού πνεύματος (του Ωριγένους, του Αριστοτέλους και του Πλάτωνος) με το χριστιανικό μήνυμα, πήρε και ο σημαντικότερος από τους πατέρες της αρχαίας Δυτικής Εκκλησίας Αυγουστίνος (354-430) (βλ. αντίστοιχα Γεν. Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια ΠΑΠΥΡΟΣ ΛΑΡΟΥΣ, Τόμος 13, Γρηγόριος ο Νύσσης, και Τόμος 9, Αυγουστίνος (Augustinus)).

στα μέσα του 8ου αιώνα αρχίζει η εποχή της περιορισμένης οικουμενικότητας που έχει ως συνέπεια τη στροφή της αυτοκρατορικής πολιτικής προς τη νέα σφαίρα της βυζαντινής επιρροής στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας. Γίνεται προσπάθεια εγκατάλειψης της πολιτικής της απόλυτης οικουμενικότητας που είχε εγκαινιάσει με το κατακτητικό του έργο ο Ιουστινιανός Α΄.

Βασικά ο αρθρογράφος αναφέρεται σε παρατηρήσεις και συμπεράσματα από το πιο πάνω βιβλίο του Κων. Πορφυρογέννητου και ιδιαίτερα από το 9ο κεφάλαιο αυτού: «Περί των από Ρωσίας ερχομένων Ρώσων μετά μονοξύλων εν Κωνσταντινουπόλει».

Σ' αυτό περιέχεται μια τοπογραφική διήγηση του εμπορικού δρόμου από το Κίεβο στην Κωνσταντινούπολη, με ιδιαίτερη αναφορά στους καταρράκτες (φραγμούς) του Κάτω Δνεύπερου, καθώς και ένας κατάλογος πόλεων που βρίσκονται μέσα ή κοντά στο τμήμα Νόβγκοροντ-Κίεβο του υδάτινου δρόμου από τη Βαλτική ως τη Μαύρη Θάλασσα. Περιγράφονται ακόμη οι εμπορικές αποστολές των Ρως στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, όπως και οι εμπορικές σχέσεις ανάμεσα σ' αυτούς και στους Σλαύους υποτελείς τους.

Κύριοι εχθροί της Αυτοκρατορίας εμφανίζονται οι Χάζαροι και οι Πετσενέγοι, που τοποθετούνται στην ίδια μοίρα με τους πρώτους και βρίσκονται και στις δύο όχθες του Δνεύπερου ποταμού, από τις οποίες κατά τη θερινή περίοδο κάνουν συχνά επιδρομές και επιθέσεις στα διερχόμενα τον ποταμό μονόξυλα των Ρως, τα οποία περνώντας τους φραγμούς του φτάνουν στο Δέλτα του Δούναβη τηρώντας απόσταση από τις ακτές, όπου ενεδρεύουν οι Πετσενέγοι. Με τη σειρά οι καταταλαιπωρημένοι Ρως φτάνουν στα βουλγαρικά εδάφη και στα αυτοκρατορικά σύνορα της Μεσημβρίας, όπου τερματίζεται ο πλους «πολυκώδυνος και περίφοβος, δυσδιέξοδος και χαλεπός».

Κατά το συμπέρασμα που συνάγει ο Λουγγής, από το 9ο κεφάλαιο του πιο πάνω βιβλίου του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, οι Ρως αποτελούσαν τη μοναδική ελπίδα της Αυτοκρατορίας για να κρατηθεί ανοικτός ο υδάτινος δρόμος του Δνεύπερου και ακόμη ότι αυτοί και οι Ούζοι αποτελούσαν για την Αυτοκρατορία εγγύηση ότι οι Πετσενέγοι δεν θα γίνουν ποτέ απόλυτοι κύριοι της Ανατολικής Ευρώπης. Ο Κ. Πορφυρογέννητος ωστόσο αποσιωπά σκόπιμα τις ρωσικές επιδρομές στην Κωνσταντινούπολη το 907 και 941 μ.Χ. Η ρωσοβυζαντινή όμως ειρήνη, ενώ παρέμεινε σταθερή ως την εποχή του Νικηφόρου Φωκά (963-969), δέχθηκε το πρώτο πλήγμα με τις επιθέσεις του Σβιατοσλάβ-Ιγκόριεβιτς (969-972) στη Χαζαρία, Βουλγαρία (που αποτελούσε μέρος της Αυτοκρατορίας), τον Καύκασο και σ' αυτήν ακόμη τη Χερσόνα. Την ίδια ακριβώς εποχή ο Γερμανός Αυτοκράτορας Όθων Α΄ (963-973) εισβάλλει για τρίτη φορά στις βυζαντινές κτήσεις της Ν. Ιταλίας.

Με τον τελευταίο ο Ιωάννης Τσιμισκής πέτυχε ειρήνη παραχωρώντας τη

Θεοφανώ, θυγατέρα του βασιλιά Ρωμανού και της Θεοφανούς, ως σύζυγο του γιου του Αυτοκράτορα της Γερμανίας Όθωνα Α΄, ο οποίος, γιος, ανήλθε στο θρόνο της Γερμανίας ως Όθων Β΄ (955-983).

Α. Ρογκόφ, Οι ρωσοελληνικές πολιτιστικές σχέσεις από το δεύτερο μισό του 15ου έως τον 17ο αιώνα (σ. 125-137)

Στο με τον πιο πάνω τίτλο άρθρο του ο Α. Ρογκόφ είναι αποκαλυπτικός για τις ρωσοελληνικές πολιτιστικές σχέσεις από το δεύτερο μισό του 15ου έως τον 17ο αιώνα.

«Η μεσαιωνική Ρωσία, λέγει, διατηρούσε στις πολιτιστικές επαφές με την Ελλάδα την πρώτη και σημαντικότερη θέση».

Σφυρηλατημένες από την κοινή ορθόδοξη πίστη από την εποχή του εκχριστιανισμού τους από το Βυζάντιο, που στάθηκε ο καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία του παλαιορωσικού πολιτισμού, εξακολούθησαν και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης να αναπτύσσονται σε όλους τους κλάδους της πολιτιστικής ζωής. Στη Ρωσία με ανυπόκριτη συμπάθεια έλαβαν την είδηση της πτώσης της Πόλης.

Ο Ρώσος μητροπολίτης Ιωνάς το 1454 χαρακτήρισε το γεγονός της πτώσης του Βυζαντίου ως μεγάλη συμφορά, ενώ πριν το 1468 εμφανίστηκε σε ρωσική μετάφραση ο Θρήνος του Ιωάννου του Ευγενικού, διακόνου και συγγραφέα πολυγραφότατου στο Βυζάντιο. Ο τελευταίος χρημάτισε νομοφύλακας της Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη, ήταν δε πολέμιος πριν πέσει αυτή της Ένωσης των Εκκλησιών.

Περί τα τέλη του 15ου αιώνα εμφανίζεται στα ρωσικά το πρωτότυπο έργο «Η Διήγηση», του Νέστορα Ισκεντέρη, το οποίο όμως ο Μ. Ν. Σκεράνσκι αποδίδει σε άγνωστο Ρώσο συγγραφέα που το έγραψε από ρωσικές ιστορικές αφηγήσεις. Η Διήγηση αποτέλεσε τον πυρήνα ενός κύκλου με θέμα την Κωνσταντινούπολη που αρχίζει από την κτίση της Βασιλεύουσας.

Ανάμεσα στα έτη 1488-1489 εμφανίζεται η Ρωσική Χρονογραφία, που συμπληρώθηκε κατά τη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα. Ως πηγές αυτής χρησιμοποιήθηκαν θέματα βυζαντινής ιστορίας, όπως αυτά που αναφέρονται στα χρονικά του Ιωάννου Μαλάλα, του Γεωργίου Μοναχού του Αμαρτωλού (11ος αιώνας), το «Χρονογραφικό σύντομο» του Πατριάρχη Νικηφόρου (9ος αιώνας) και «Τα Χρονικά» του Ιωάννου Ζωναρά και του Μανασσή (12ος αιώνας). Η Χρονογραφία τελικά μεταφράστηκε από τον Δωρόθεο Μονεμβασίας το 1665.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία του Βυζαντίου, από την οποία και ιδιαίτερα από την πτώση του άντλησε πολλά χρήσιμα διδάγματα, έδειξε ο

πρώτος Ρώσος αυτοκράτορας Ιβάν ο Τρομερός (1530-1584). Στα κείμενά του αποδίδει την παρακμή του Βυζαντίου στις αυθαιρεσίες των αρχόντων και κυρίως του κλήρου. Ο ίδιος γνώριζε καλά τη βυζαντινή λογοτεχνία, τα έργα των πατέρων της Εκκλησίας. Στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας φυλάσσονται 519 χειρόγραφα ελληνικών βιβλίων που αποτελούν συλλογή των μέσων του 17ου αιώνα.

Σημαντικότερος άνθρωπος του ρωσικού μεσαίωνα ήταν ο Πατριάρχης της Ρωσίας Νίκων (1652-1658), ο οποίος δεν έπαυε να τονίζει ότι μολοντί ήταν Ρώσος αισθανόταν «ψυχή και πνεύματι» Έλληνας. Ανέλαβε τη διόρθωση των ρωσικών εκκλησιαστικών κειμένων, στην οποία αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν τα ελληνικά χειρόγραφα. Κύρια δε ενασχόληση των Ρώσων μεταφραστών από τα ελληνικά τον 17ο αιώνα αποτελούσε η μεταρρύθμιση των εκκλησιαστικών βιβλίων.

Στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό η συρροή στη Ρωσία Ελλήνων μεταναστών μετά την πτώση της Πόλης, γεγονός που ευνόησε ιδιαίτερα ο γάμος του Ιβάν Γ΄ με την ανεψιά του τελευταίου αυτοκράτορα, τη Σοφία Παλαιολογίνα. Οι Έλληνες μετανάστες ως ομόδοξοι έχαιραν, σε σύγκριση με τους άλλους ξένους, μεγαλύτερης εμπιστοσύνης.

Τα έργα του Μαξίμου του Γραικού (κατά κόσμο Μιχαήλ Τριβύλη), που είχε κάνει τις σπουδές του στην Ιταλία, έπαιξαν σπουδαίο ρόλο. Τα έργα του, θεολογικά, φιλοσοφικά, φιλολογικά, ήταν εξαιρετικά δημοφιλή στη Ρωσία.

Από τους Έλληνες ζωγράφους διακρίθηκε στη Ρωσία ο Απόστολος Γιούριεβ, που έφθασε στη Μόσχα το 1659 από την Αθήνα. Αυτός διακόσμησε το ναό του Αγίου Βασιλείου στην Κόκκινη Πλατεία. Η Σλαβο-ελληνική-λατινική Ακαδημία της Μόσχας, που άρχισε να λειτουργεί το 1687, ήταν έργο των Ελλήνων αδελφών Σωφρονίου και Ιωαννικίου Λειχούδη. Απόφοιτοι της Σχολής αυτής ήταν ο Μ. Β. Λομονόσοφ και ο αρχιτέκτονας Β. Γ. Μπαζένοφ.

Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Από την ορθόδοξη κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες και το περιεχόμενο των ελληνορωσικών πνευματικών σχέσεων κατά την Τουρκοκρατία (σ. 139-165)

Το με τον πιο πάνω τίτλο άρθρο μας εισάγει σε ένα θέμα ελάχιστα γνωστό.

Ορθά παρατηρεί στην αρχή ο αρθρογράφος ότι η ιστορία του πνευματικού βίου του Ελληνισμού τους αιώνες της Τουρκοκρατίας, μετά την πτώση του Βυζαντίου στους Τούρκους, στρέφεται κατά κανόνα στην εξέταση των διανοητικών και πολιτισμικών σχέσεων του ελληνικού κόσμου με τη Δύση.

Αυτές τις σχέσεις είχα την ευκαιρία να αναπτύξω στον πρόλογο της πα-

ρούσας εργασίας.

Ο Μ. Κιτρομηλίδης τονίζει σωστά ότι σε αντίθεση με τον έντονα «δυτικοκεντρικό» προσανατολισμό της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, της παιδείας και των ιδεών, το μεγάλο κεφάλαιο των σχέσεων του μεταβυζαντινού Ελληνισμού με τον κόσμο της Ανατολικής Ευρώπης έχει προσελκύσει εντυπωσιακά μικρότερο ενδιαφέρον. Αυτήν ακριβώς την ισορροπία των σχέσεων του Ελληνισμού αυτού, που χαρακτηρίζει το «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο», με την Ανατολή και τη Δύση προσπάθησε να αποκαταστήσει ο Π.Μ.Κ. και νομίζω πως με την έρευνά του σε κείμενα συγγραφέων το πέτυχε κατά μεγάλο μέρος. Και για να επαναλάβω τα λόγια του μεγάλου ιστορικού Ostrogorsky συμπληρώνοντάς τα, «Το Βυζάντιο μπόρεσε να επιζήσει χάρη στην Ελληνική Αρχαιότητα. Ήταν το μέρος που έδωσε στη Δυτική και στην Ανατολική Ευρώπη, οι οποίες ήταν τα μέρη που πήραν». Είναι λοιπόν σαφές ότι και η μία και η άλλη «ανήκουν» στην Ελλάδα από την πλευρά του πολιτισμού. Είναι σημαντική ακόμη η παρατήρηση του Π.Μ.Κ. ότι η σχέση του μεταβυζαντινού ελληνισμού με τους λαούς της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης και ειδικότερα η αλληλεπίδραση του ελληνικού κόσμου με τους κόσμους της Ρωσίας είναι από ορισμένες απόψεις δημιουργικότερη από την αντίστοιχη σχέση με τη Δύση, γιατί βασίζεται στην αμοιβαιότητα, στην προσφορά και στην ανταπόδοση.

Ο Π.Μ.Κ. για τη στήριξη των παραπάνω απόψεών του προσφεύγει αρχικά σε ρωσικές πηγές. Κατ' αρχήν αναφέρεται στο ιστορικό λεξικό της ρωσικής εκκλησιαστικής γραμματείας που εκδόθηκε το 1818 από τον Μητροπολίτη Κιέβου Ευγένιο και αποτέλεσε τη βάση για τη σύνταξη του έργου «Η λόγια Ρωσία» (*Das gelehrte Rusland*) του Phillip Strahl, διδάκτορα δικαίου και φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Βόννης. Το έργο αυτό παρουσιάζει επισκόπηση της εξέλιξης των ρωσικών γραμμάτων από τον 9ο ως τις αρχές του 19ου αιώνα.

Η επισκόπηση αυτή, στην οποία γίνεται αναφορά στους ευαγγελιστές του σλαβικού κόσμου Μεθόδιο και Κύριλλο, Έλληνες ιεραποστόλους, αρχίζει με τη βάπτιση το 988 του ηγεμόνα Βλαδιμήρου με τους υπηκόους του. Σ' αυτήν τονίζει ο Π.Μ.Κ. εξέχουσα θέση τον 16ο αιώνα κατέχει ο Έλληνας λόγιος Μάξιμος Γραικός. Τον 17ο αιώνα στο πνευματικό στερέωμα της Ρωσίας αναδεικνύονται οι Έλληνες λόγιοι: ο Μελέτιος Συρίγος από την Κρήτη, ο ιερομόναχος Αρσένιος, γνωστός ως Αρσένιος ο Γραικός (βλ. και Κ. Παπουλίδη, «Αρσένιος ο Γραικός», στα *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 22, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 47-57). Αναφέρεται ακόμη και ο πολύς Παΐσιος Λιγαριδής, αρχιεπίσκοπος Γάζης, που έπαιξε και πολιτικό ρόλο στη Ρωσία.

Τον 18ο αιώνα διακρίνονται οι αδελφοί Λειχούδα και ακολουθούν ο Νι-

κηφόρος Θεοτόκης και ο Ευγένιος Βούλγαρης.

Χαρακτηριστική είναι η πνευματική συγκρότηση της Κοινοπολιτείας των Ορθοδόξων λαών της Ανατολικής Ευρώπης ως το ευρύτερο πολιτισμικό και συμβολικό πλαίσιο των αξιών. Η Ορθοδοξία συνιστά προσδιοριστικό παράγοντα της συλλογικής ταυτότητας.

Το πολιτικό νόημα της Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας, κατά τον Π.Μ.Κ., καθορίστηκε βασικά πριν από την πτώση του Βυζαντίου από τον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Αντώνιο Δ΄ (1389-1390, 1391-1397), τέσσερις αιώνες μετά τη βασιλεία του Βλαδίμηρου σε γράμμα του προς τον «μεγάλο ρήγα της Μοσχοβίας» Βασίλειο Α΄.

Ο Πατριάρχης ανακαλεί στην τάξη τον ορθόδοξο ηγεμόνα για ασέβεια προς τον Βυζαντινό Αυτοκράτορα. Κατ' αυτόν, ο Βυζαντινός Αυτοκράτορας είναι «ο ορθοδοξότατος και πιστότατος και πρόμαχος της Εκκλησίας και δεφένσωρ και εκδικητής». Όλοι οι ορθόδοξοι κατά τον Πατριάρχη συνιστούν μια ενιαία κοινότητα πιστών, της οποίας κορυφή είναι ο «Αυτοκράτωρ του Βυζαντίου».

«...ει γαρ και συγχωρήσει Θεού τα έθνη περιεκύκλωσαν την αρχήν του Βασιλέως και τον τόπον, αλλά μέχρι της σήμερον την αυτήν χειροτονίαν έχει ο βασιλεύς παρά της εκκλησίας και την αυτήν τάξιν και τας αυτάς ευχάς, και τω μεγάλω χρίεται μύρω και χειροτονεΐται βασιλεύς και αυτοκράτωρ των Ρωμαίων, πάντων δηλαδή των χριστιανών, και εν παντί τόπω και παρά πάντων πατριαρχών και μητροπολιτών και επισκόπων μνημονεύεται το όνομα του βασιλέως, ένθα ονομάζονται χριστιανοί...».

Με την πτώση του Βυζαντίου η αυτοκρατορία έπαυσε να είναι χριστιανική. Στη θέση της αναδείχθηκε στον ευρύτερο χώρο της Κοινότητας των Ορθοδόξων λαών η οικουμενικότητα της Χριστιανικής Αυτοκρατορίας. Με την έννοια αυτή μετά το 1453 το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης γίνεται οικουμενικό σε ιδεολογικό επίπεδο, ενώ μέχρι τότε οικουμενική ήταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Στο χώρο αυτής της οικουμενικότητας σπουδαίο ρόλο παίζει η πνευματική προσφορά της Ελληνικής Ανατολής στον ρωσικό κόσμο. Λόγιοι και Ιεράρχες της Ανατολής φτάνουν, λέγει ο Π.Μ.Κ., κατά κύματα μέσα σε τέσσερις αιώνες στη Ρωσία. Διακρίνονται ο Μιχαήλ Τριβώλης, ο Κωνσταντίνος Οικονόμου, διαφωτιστής αρχικά και οραματιστής της αναμόρφωσης της παιδείας του Ελληνισμού, θερμός δε θιασώτης της ορθόδοξης παράδοσης μετά την επάνοδό του στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Διέπρεψαν ακόμη ο Αρσένιος Ελασσόνος και ο Ευγένιος Βούλγαρης.

Στη διαδρομή του 17ου αιώνα αδιάλειπτη προσπάθεια για την περιφρούρηση της ρωσικής Ορθοδοξίας κατά της Ουνίας γίνεται από τους Πατριάρ-

χες Ιεροσολύμων Θεοφάνη, Παΐσιο, Νεκτάριο και Δοσίθεο, ενώ τον 16ο αιώνα προηγήθηκαν ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος Πηγάς, στις αρχές δε του 17ου αιώνα ο Κύριλλος Λούκαρης. Επίτευγμα του Πατριάρχη Δοσίθεου ήταν η ίδρυση της Σχολής των Αδελφών Λειχούδη, της «Ελληνικής» ή «Σλαυογραικικής» Ακαδημίας της Μόσχας.

Την εποχή του Μ. Πέτρου, που εστράφη προς τη Δύση, διαφύλαξαν τη ρωσική ορθοδοξία Έλληνες λόγιοι, όπως ο Αθανάσιος Σκιαδάς, καθηγητής της Σχολής Λειχούδη, ο Αντώνιος Κατήφορος, λόγιος κληρικός από τη Ζάκυνθο που εξέδωσε το 1736 τη βιογραφία του Μ. Πέτρου, ο Ναουσαίος κληρικός και συγγραφέας Αναστάσιος Μιχαήλ, μέλος της Ακαδημίας του Βερολίνου, που εξέδωσε το 1710 το «Βασιλικό Θέατρο» αφιερωμένο στο Μ. Πέτρο.

Τον 19ο όμως αιώνα διασπάται από τους αλληλοσπαρασσόμενους εθνικισμούς η Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία, τελευταίος εκφραστής της οποίας ήταν ο Μανουήλ Γεδεών και ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης Ιωακείμ Γ' που πέθανε το έτος των Βαλκανικών Πολέμων. Άρχισαν ήδη να εκπορεύονται από την Ορθόδοξη Ρωσία οι επιδιώξεις του εθνικισμού με τη δημιουργία του βουλγαρικού σχίσματος κ.λ.π. Τα παλλάδια τονίζει ο Π.Μ.Κ. της Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας, οι Άγιοι Τόποι και το Άγιο Όρος, βρέθηκαν ξαφνικά στο επίκεντρο των εθνικών ανταγωνισμών Ελλήνων και Ρώσων, εξέλιξη την οποία δεν διείδε ούτε ο Μανουήλ Γεδεών.

Γ. Α. Αρς, *Έλληνες διανοούμενοι - έμποροι ευεργέτες της εθνικής παιδείας στη Ρωσία (18ος-19ος αιώνας)* (σ. 167-198)

Στο με τον πιο πάνω τίτλο άρθρο του ο Γ. Α. Αρς περιορίζει την έρευνά του κυρίως στη χρονική περίοδο δύο αιώνων που στάθηκαν και οι πιο γόνιμοι για τις ρωσοελληνικές πολιτισμικές και εμπορικές σχέσεις που συμπίπτουν με τον νεοελληνικό διαφωτισμό, ο οποίος προετοίμασε την απελευθέρωση του Έθνους.

Είναι η περίοδος έντονης πολιτικής δραστηριότητας της Ρωσίας στα Βαλκάνια και κυρίως στην Ελλάδα.

Η Ρωσία εμφανίζεται ως η Μεγάλη Δύναμη που έχει αναλάβει την προστασία του ορθόδοξου πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία έχει αρχίσει να κλονίζεται με την εμφάνιση, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, εθνικιστικών τάσεων ανάμεσα στους υπόδουλους σ' αυτήν λαούς. Την εποχή αυτή η κοινή πίστη των Ρώσων και Ελλήνων στις ιδέες του διαφωτισμού φέρνουν πολύ κοντά αυτούς στις μελέτες της πολιτισμικής κληρονομιάς της αρχαίας Ελλάδας, σε αντίθεση με την προηγούμενη, στην οποία δέσποζαν οι θρησκευτικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια της κοινής

ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Στη Δύση έχει ήδη αρχίσει από τη μικρή αναγέννηση της εποχής του Καρλομάγνου η μελέτη των κλασικών έργων αρχαίων Ελλήνων. Ενώ από την εποχή της μεγάλης αναγέννησης (16ος αιώνας) και μετά έχουμε στον τομέα αυτό έξαρση ιδιαίτερα στη μελέτη της Πλατωνικής φιλοσοφίας.

Στη Ρωσία πρωτοπόροι της πολιτισμικής προσέγγισης Ρώσων και Ελλήνων που συνδυάστηκε με τη μελέτη των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων στάθηκε ο Μ. Β. Λομονόσοφ. Ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη του που δημοσιεύθηκε το 1748 για τη ρητορική τέχνη, όπου «για πρώτη φορά οι Ρώσοι αναγνώστες άρχισαν να διαβάζουν την Ιλιάδα του Ομήρου σε μετάφραση που είχε κάνει ο ίδιος». Λάτρης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού ήταν και ο νεότερός του Μ. Β. Λομονόσοφ, καθώς και ο σύγχρονός του συγγραφέας Α. Ν. Ραντίσεφ, επαναστάτης και διανοητής. Παράλληλα όμως οι Ρώσοι συγγραφείς εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους και για τη Νέα Ελλάδα.

Στις αρχές του 19ου αιώνα η Ελλάδα δεν ήταν άγνωστη για την αναπτυσσόμενη ρωσική κοινωνία. Πολλά άρθρα του ρωσικού τύπου, οδοιπορικά, αναμνήσεις, όπως του Φ. Φ. Ουσάκωφ και του Ντ. Σενιάβωφ, είναι αφιερωμένα στην Ελλάδα, στην ελληνική κοινωνία και στον πολιτισμό της. Από την άλλη πλευρά διακεκριμένες προσωπικότητες της Ρωσίας διαβάζουν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον έργα νέων Ελλήνων συγγραφέων, όπως του Λεάνδρου Βρανούση, που περιγράφουν με θαυμασμό τις νίκες των ρωσικών στρατευμάτων στους ρωσοτουρκικούς πολέμους και την αποτυχία του Ναπολέοντα στη Ρωσία.

Το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, κατά τον Αρς, ζούσαν στη Ρωσία, όπου εγκαταστάθηκαν μετά από πρόσκληση της Αικατερίνης Β', μισθοδοτούμενοι από τη ρωσική κυβέρνηση, δύο Έλληνες επιστήμονες και διαφωτιστές, ο Ευγένιος Βούλγαρης και ο Νικηφόρος Θεοτόκης. Περί το τέλος του 18ου αιώνα αναδεικνύεται στη Βλαχία ως κύριος εκπρόσωπος του νεοελληνικού διαφωτισμού ο Δημήτριος Καταρτζής, που γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Διάσημος λόγιος και συγγραφέας έγινε γνωστός ως «ο Μαικήνας των σοφών της Βλαχίας και σεβαστός Πατριάρχης των λογίων». Ήταν ο τύπος του λόγιου άρχοντα που έθετε ως στόχο των μελετών του την ανύψωση της παιδείας του έθνους του υπό την επίδραση του δυτικού Διαφωτισμού (βλ. *Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια ΠΑΠΥΡΟΣ ΛΑΡΟΥΣ*, τόμος όγδοος, Καταρτζής Δημήτριος).

Ο πρώτος (Ευγένιος Βούλγαρης) είχε φτάσει στη Ρωσία μέχρι το αξίωμα του αρχιεπισκόπου. Έζησε εκεί περί τα 35 χρόνια (πέθανε στην Πετρούπολη το 1806). Ασχολήθηκε δε με τη φιλολογία, τη φιλοσοφία, την ιστορία γενικά και την ιστορία της Τέχνης. Ως συγγραφέας επιδόθηκε στην ιστορική έρευνα

για το ρωσικό εκχριστιανισμό, το δε σχετικό βιβλίο του εκδόθηκε το 1792. Πιο μπροστά, το 1776 εκλέχτηκε μέλος της Ακαδημίας της Πετρούπολης και το 1794 εξέδωσε μαζί με το Ρώσο ποιητή Ν. Λβοφ στα ρωσικά και στα ελληνικά ένα τόμο με έργα του Ανακρέοντα.

Μετά το θάνατό του ο μαθητής του Ι. Μαρτίνος δημοσίευσε το έργο «Έλληνες Κλασικοί», στο οποίο είχε περιλάβει μεταφράσεις από τον Όμηρο, τον Ηρόδοτο, τον Σοφοκλή και τον Πίνδαρο. Ο Θεοτόκης έζησε στη Ρωσία 24 χρόνια και πέθανε στη Μόσχα το 1800.

Το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα εμφανίζεται στο κοντινό περιβάλλον του Αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλεξάνδρου Α΄ ο Ιωάννης Καποδίστριας που διετέλεσε Υπουργός των Εξωτερικών της Ρωσίας. Θερμός υποστηρικτής του διαφωτισμού της Ελλάδας, χρησιμοποίησε τη θέση του για να βοηθήσει δύο μεγάλους Έλληνες επιστήμονες, τον Γεράσιμο Πιτσιμάνο από την Κεφαλλονιά, μεγάλο ζωγράφο και αρχιτέκτονα που κατέλαβε τη θέση του αρχιτέκτονα της Αυτοκρατορικής Αυλής, και τον Ανδρέα Μουστοξύδη, φιλόλογο, ιστορικό και αρχαιολόγο από την Κέρκυρα. Ο Αλέξανδρος Α΄ ανέθεσε σ' αυτόν να επιδοθεί στη μελέτη της ιστορίας της Ρωσίας. Αναγνωρίζοντας δε τις ικανότητές του ως λογοτέχνη και επιστήμονα τον διόρισε αυτοκρατορικό σύμβουλο στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας. Στη ρωσική διπλωματία υπηρέτησε από το 1821 μέχρι το 1826, δηλαδή κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Τότε δημοσίευσε δύο πατριωτικά έργα: τον «Ύμνο προς τους Έλληνες» στα ιταλικά και την «Ανασκόπηση των επιχειρήσεων του ελληνικού στόλου» στα γαλλικά. Όταν ο Ι. Καποδίστριας εξελέγη Κυβερνήτης της Ελλάδας, ανέλαβε την οργάνωση της Παιδείας του νεοσύστατου κράτους. Εκτός από τους επιστήμονες, στη Ρωσία διακρίθηκαν και στις εμπορικές επιχειρήσεις διάσημοι Έλληνες έμποροι που αναδείχθηκαν εθνικοί ευεργέτες. Σχεδόν όλοι τους ανήκαν στην «Ελληνική Εμπορική Αδελφότητα του Νεζίν», με έδρα την ουκρανική πόλη Νεζίν. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν οι αδελφοί Ζωσιμά, Ζώης και Νικόλαος, που ασχολούνταν με την εισαγωγή προϊόντων κυρίως από την Κίνα. Με έξοδά τους τυπώνονταν από το 1797 σε τυπογραφεία της Μόσχας, της Βιέννης και του Παρισιού βιβλία Ελλήνων επιστημόνων και διαφωτιστών. Με έξοδά τους επίσης ο Αδαμάντιος Κοραής προέβη στην επανέκδοση των έργων των αρχαίων Ελλήνων κλασικών. Μεγάλη προσφορά στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων ήταν και εκείνη του άλλου Ηπειρώτη Ιωάννου Ντόμπολη που ζούσε στην Πετρούπολη, όπου πέθανε το 1850. Άφησε όλη του την περιουσία για την ίδρυση του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου. Άλλος μεγάλος εθνικός ευεργέτης που ζούσε και έδρασε στη Ρωσία ήταν ο Βαρθάκης.

Το 1811 στη Ρωσία υπήρχαν 800 ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις. Το

1794 θεμελιώθηκε στη Μαύρη Θάλασσα η πόλη της Οδησσού σε εδάφη που προσαρτήθηκαν από τη Ρωσία μετά τη νίκη της στον ρωσοτουρκικό πόλεμο, 1787-1791. Εκεί εγκαταστάθηκαν Έλληνες από την Πελοπόννησο, τη Θεσσαλία, τη Ρούμελη, τη Μακεδονία, την Κωνσταντινούπολη και τα νησιά του Ιονίου. Όλοι αυτοί διακρίθηκαν στο εμπόριο και στη ναυτιλία, αποτελούσαν δε το 1817 το 5% του πληθυσμού της Οδησσού.

Εξαιρετική κοινωνική δραστηριότητα στην πόλη αυτή ανέπτυξαν ο Γρ. Μαρασλής, που χρημάτισε πολλά χρόνια δήμαρχος, ο Ηλίας Μάνεσης και ο Δημήτριος Παλαιολόγος. Στην Οδησσό ιδρύθηκε το 1814 η Φιλική Εταιρεία, με προσπάθεια δε της ελληνικής κοινότητας ιδρύθηκε το ίδρυμα «Ελληνικό Εμπορικό Σχολείο των Γραικών εν Οδησσώ», πρώτος διευθυντής του οποίου χρημάτισε ο Γεώργιος Γεννάδιος που δίδασκε αρχαία ελληνικά, αρχαιολογία, γεωμετρία και το «λόγο του Θεού».

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης καταστράφηκαν από τους Οθωμανούς σημαντικά κέντρα της νεοελληνικής εκπαίδευσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πολλοί Έλληνες σπουδαστές διακόμενοι από τους Οθωμανούς κατάφεραν τότε να φτάσουν στην Οδησσό, όπου συνέχισαν τις σπουδές τους στο «Ελληνικό Εμπορικό Σχολείο», που ήταν την εποχή εκείνη η μοναδική σημαντική εστία του ελληνικού διαφωτισμού. Πολλοί από αυτούς διακρίθηκαν ως μεγάλοι επιστήμονες, όπως ο Δημήτριος Γκοβντελάς, ο φιλόλογος και εκκλησιαστικός παράγοντας Κωνσταντίνος Οικονόμου και ο παιδαγωγός Γεώργιος Κλεόβουλος. Σχεδόν όλοι τους επέστρεψαν στην πατρίδα και διακρίθηκαν μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους.

Ο Αρς κάνει ιδιαίτερη αναφορά στις εμπορικές δραστηριότητες στη Ρωσία του Ηπειρώτη Αναστασίου Αβέρωφ, που διεξήγαγε κερδοφόρο εμπόριο ανάμεσα στη Ρωσία και την Αίγυπτο ξεκινώντας από το Νεζίν και στη συνέχεια από την Πετρούπολη τον Οκτώβριο 1824. Μετά τη λήξη της ελληνικής επανάστασης εγκαταστάθηκε στην Αίγυπτο. Όλη του την τεράστια περιουσία την άφησε στον ετεροθαλή αδελφό του Γεώργιο, το γνωστό μεγάλο ευεργέτη.

Ελένη Κούκου, Ο Ιωάννης Καποδίστριας - ο Έλληνας Υπουργός των Εξωτερικών της Ρωσίας (σ. 199-212)

Η πιο πάνω αρθρογράφος με το άρθρο της παρουσιάζει τον διάσημο Έλληνα Ιωάννη Καποδίστρια, όπως αυτή τον γνώρισε, μέσα από τα γραπτά κείμενα που άφησε, δημοσιευμένα και ανέκδοτα.

Γεννημένος στην Κέρκυρα το 1776, όπου η οικογένειά του κατείχε τον τίτλο του κόμη, είχε λαμπρή σταδιοδρομία στα Επτάνησα. Ύστερα από πρόσκληση του τσάρου της Ρωσίας Αλέξανδρου Α΄ ανέλαβε το 1811 υπηρεσία

στο ρωσικό Υπουργείο Εξωτερικών. Στην αρχή διορίστηκε στη ρωσική πρεσβεία της Βιέννης. Από τη θέση αυτή στάθηκε ο πρωτεργάτης της ενοποίησης της Ελβετίας. Στο Συνέδριο της Βιέννης, 1814-1815, ήταν ο επίσημος πληρεξούσιος της Ρωσίας, της οποίας σχεδόν μόνος του κατηύθυνε την εξωτερική πολιτική. Χάρη δε στην ενεργό παρέμβασή του σώθηκε η ηττημένη Γαλλία από το διαμελισμό και την οικονομική καταστροφή μετά τους Ναπολεόντιους Πολέμους. Είναι χαρακτηριστική η θαρραλέα άρνησή του στον τσάρο Αλέξανδρο Α΄ να αναλάβει το Υπουργείο Εξωτερικών: «Μεγαλειότατε», του είπε, «ουδέποτε θα γίνω υπήκοός Σας αλλά μόνο υπάλληλός Σας και, εντίμως, ομολογώ ότι οσάκις ευρεθώ προ του τραγικού διλήμματος να επιλέξω μεταξύ των συμφερόντων της Ρωσίας και της Πατρίδος μου της Ελλάδος, θα ταχθώ με το μέρος της Ελλάδος».

Ήταν τότε η εποχή της λεγόμενης Ιερής Συμμαχίας, η οποία απαγόρευε τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα στην Ευρώπη, γιατί από αυτά κινδύνευαν τα ίδια τα συμφέροντα των μελών της, ιδιαίτερα της Αγγλίας, της Πρωσίας και της Αυστροουγγαρίας. Παρά την άρνησή του όμως, ο τσάρος διόρισε τον Ι. Καποδίστρια Υπουργό των Εξωτερικών λέγοντάς του «Ουδέν ωφελιμότερον διά τους αγαπητούς μου Έλληνας να έχουν πρεσβευτήν παρ' εμού ως υμείς». Η προσήλωση του Καποδίστρια στις φιλελεύθερες ιδέες, η τοποθέτησή του υπέρ της κατάργησης της εμπορίας των δούλων και οι ιδέες του για την ανεξαρτητοποίηση των μικρών βαλκανικών λαών και κυρίως του ελληνικού, τον φέρανε αντιμέτωπο προς την πολιτική της Αγγλίας και της Αυστρίας που τον θεώρησαν γι' αυτό επικίνδυνο.

Ο Μέττερνιχ τον θεωρούσε περισσότερο Έλληνα παρά Ρώσο. Στο Συνέδριο του Άαχεν το 1818, υποστηρίζοντας φλέγοντα ζητήματα των μικρότερων κρατών που καταπιέζονταν από τα μεγάλα, έδειξε το μεγάλο διπλωματικό του ταλέντο. Η προσήλωση του τσάρου στο δόγμα της Ιερής Συμμαχίας ήταν σταθερή και γι' αυτό ήταν αντιμέτωπος στα δύο ελληνικά απελευθερωτικά κινήματα του Υψηλάντη, στη Μολδοβλαχία, και της 25ης Μαρτίου στην Πελοπόννησο. «Η Ευρώπη», έλεγε ο τσάρος τότε, «έχει ανάγκη από ησυχία. Οι υπόδουλοι λαοί μπορούν να περιμένουν».

Ο Ι. Καποδίστριας για να αποφύγει τη σύγκρουση με τον τσάρο, για τις θέσεις του τελευταίου με τις οποίες αυτός ενίσχυε τον Μέττερνιχ και τις οποίες δεν ασπαζόταν εκείνος, αναγκάστηκε, για να μην έλθει σε σύγκρουση με τα συμφέροντα της μαχόμενης για την απελευθέρωσή της πατρίδας του, να παραιτηθεί από τη θέση του Υπουργού των Εξωτερικών της Ρωσίας το 1822. Και εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η αρθρογράφος μας μεταφέρει από τα κείμενα του Καποδίστρια τα λόγια που του απηύθυνε ο τσάρος όταν πήγε, φεύγοντας από τη Ρωσία, να τον αποχαιρετήσει. Αφού τον αγκάλιασε ο

τάφος του είπε: «Θα συναντηθώμεν και πάλι. Να είστε βέβαιος ότι τα αισθήματά μου απέναντί σας δεν θα μεταβληθούν ποτέ...». Από τότε δεν ξαναείδε τον τσάρο. Το 1827 επισκέφθηκε τον τάφο του, γιατί στο μεταξύ είχε πεθάνει, με αληθινή θλίψη. Είχε εναποθέσει σ' αυτόν πολλές ελπίδες όταν ζούσε, για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Μετά από λίγα χρόνια ο Καποδίστριας κλήθηκε στην Ελλάδα και διορίστηκε ο πρώτος Κυβερνήτης της. Είναι δε γνωστό το τραγικό τέλος του μεγάλου αυτού πατριώτη που έπεσε νεκρός, δολοφονημένος από πολιτικό του αντίπαλο.

Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Οι Έλληνες της Ρωσίας το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα* (σ. 213-249)

Ο συγγραφέας του με τον πιο πάνω τίτλο άρθρου, γνωστός από τις κατά καιρούς έρευνες που έκανε στα αρχεία της άλλοτε Σοβιετικής Ένωσης, στην προσπάθειά του να συλλέξει πληροφορίες γύρω από την ύπαρξη, την προέλευση, τον τόπο κατοικίας, τη ζωή, την οργάνωση, την εκπαίδευση και γενικότερα τις δραστηριότητες των Ελλήνων της διασποράς στη Ρωσία, μας μεταδίδει τις όποιες πληροφορίες μπόρεσε να συγκεντρώσει γι' αυτούς, ακολουθώντας στην ενασχόλησή του αυτή ένα πραγματικά πολύ δύσκολο οδοιπορικό. Τούτο άλλωστε φαίνεται και από το πλήθος των πηγών, τις οποίες μνημονεύει στο άρθρο του.

Τις περισσότερες πληροφορίες έχει αντλήσει από τα αρχεία που σώζονται στην Οδησό, στην οποία από την ίδρυση ακόμη της πόλης αυτής το 1794 ανθούσε η μεγαλύτερη ελληνική κοινότητα της διασποράς.

Βασικά η μετανάστευση Ελλήνων στις περιοχές της άλλοτε τσαρικής Ρωσίας κατά το συγγραφέα τοποθετείται χρονικά στο 15ο αιώνα, λίγο χρόνο μάλιστα μετά την πτώση στους Τούρκους της Πόλης. Τότε η Κριμαία και η Ουκρανία ήταν οι περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν οι περισσότεροι Έλληνες.

Η μαζική όμως μετανάστευση κατά χιλιάδες Ελλήνων, που εγκατέλειψαν τις πατρογονικές τους εστίες για να σωθούν από το διωγμό του κατακτητή, παρατηρήθηκε μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774 και την υπογραφή της Συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή το 1774. Με βάση τους όρους της Συνθήκης αυτής, με την οποία οι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τέθηκαν κάτω από την προστασία της Ρωσίας, στην οποία τότε δέσποζε η ισχυρή προσωπικότητα της Αικατερίνης της Μεγάλης, οι υπόδουλοι Έλληνες, κυρίως των νησιών του Αιγαίου, απέκτησαν το δικαίωμα της μετανάστευσης στη Ρωσία μέσα σε ένα χρόνο από την υπογραφή της Συνθήκης. Το μεταναστευτικό όμως ρεύμα των Ελλήνων προς τη Ρωσία συνεχίστηκε και μετά, για να αυξηθεί στο κατακόρυφο τον 19ο αιώνα κατά τη διάρκεια των

ρωσοτουρκικών πολέμων του 1828, 1853-1856 και 1877-1878. Υπολογίζεται ότι τότε μόνο από τον Πόντο μετανάστευσαν στη Ρωσία περί τους 350.000 Έλληνες.

Μετά τον ατύχη για τη χώρα μας ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 η μετανάστευση μειώθηκε, αλλά στη συνέχεια και πάλι αυξήθηκε από την περιοχή κυρίως του Πόντου κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκόσμιου πολέμου. Τούτο ήταν επακόλουθο της αποχώρησης από την περιοχή αυτή των ρωσικών στρατευμάτων, που την είχαν προηγουμένως καταλάβει.

Σήμερα αμφισβητείται ο ακριβής αριθμός των Ελλήνων που ζουν στις περιοχές της άλλοτε Σοβιετικής Ένωσης.

Κατά μία στατιστική του Κεντρικού Συμβουλίου του «Συνδέσμου των εν Ρωσία Ελλήνων», το 1918 στη Ρωσία ζούσαν περί τους 800.000. Ο αριθμός όμως αυτός ελαττώθηκε σημαντικά μετά την εγκαθίδρυση του σοβιετικού καθεστώτος, ιδιαίτερα μετά το 1936, οπότε μεγάλος αριθμός Ελλήνων εξαιτίας των διωγμών που είχε εξαπολύσει εναντίον τους ο Στάλιν εγκατέλειψε τη Σοβιετική Ένωση και εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα. Τέλος πρέπει να προστεθεί ότι από τους υπόλοιπους, χιλιάδες είναι εκείνοι που κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά την κατάλυση του κομμουνιστικού καθεστώτος και τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης.

Οι περισσότεροι από τους Έλληνες ζούσαν και ζουν ακόμη στην Ουκρανία, στη Ρωσία, στον Καύκασο και στη Γεωργία.

Το 18ο και 19ο αιώνα είχαν πολλά προνόμια. Πολλοί προωθούνταν σε επίκαιρες και νευραλγικές θέσεις της ρωσικής κρατικής μηχανής, όπως ο Ιωάννης Καποδίστριας. Στην περίοδο του 1833 έως 1836 ο Φιλικός Γαβριήλ Κατακάζι, ο Φιλικός Ιωάννης Παπαρρηγόπουλος και ο Θεόδωρος Λέλης αποτελούσαν μέλη της διπλωματικής αποστολής της Ρωσίας στην Αθήνα. Διευθυντής δε της Διεύθυνσης Ασιατικών Υποθέσεων, στις οποίες υπάγονταν και οι βαλκανικές υποθέσεις, στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας, εχημάτισε ο Κωνσταντίνος Ροδοφοινίκης.

Στο φιλόξενο ακόμη για τους Έλληνες περιβάλλον της Οδησού ιδρύθηκαν και λειτούργησαν η Φιλική Εταιρεία, η Γραικική Φιλανθρωπική Εταιρεία, που υποκατέστησε την πρώτη, που τυπικά διαλύθηκε μετά την αποτυχία του εθνικού κινήματος του Αλ. Υψηλάντη, και το Ελληνικό Αυτοκρατορικό Επικουρικό Κομιτάτο.

Οι ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας κατά τον Κ.Κ.Π. διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες: 1) σ' αυτές που απέκτησαν ειδικά προνόμια και 2) σ' αυτές που λειτούργησαν ως συσσωματώσεις αλλοδαπών φιλοξενουμένων ή Ρώσων υπηκόων.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκαν η ελληνική κοινότητα της Νίζνας, της

Μαριούπολης και της Οδησσού.

Η πρώτη από αυτές αναγνωρίστηκε με αυτοκρατορικό ουκάζιο στις 2 Μαΐου 1657 και στη συνέχεια με ουκάζιο του Μ. Πέτρου το 1710. Απόκτησαν αυτοδιοίκηση, δικά τους σχολεία και δικές τους εκκλησίες.

Η ελληνική κοινότητα της Μαριούπολης ιδρύθηκε το 1778 με το δικαίωμα της αυτοδιοίκησης. Το 1816 η πόλη και τα γύρω χωριά αριθμούσαν περί τους 11.500 Έλληνες.

Η ελληνική κοινότητα της Οδησσού τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα διέθετε εκκλησίες, εκπαιδευτήρια, σωματεία, λέσχες κ.λ.π. Οι Έλληνες δε ήταν οι πρώτοι οικιστές της πόλης αυτής. Είχε τρεις εκκλησίες, μια σχολή γνωστή ως Ελληνεμπορική Σχολή, ένα Παρθεναγωγείο γνωστό ως Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο, τρεις φιλανθρωπικούς συλλόγους, γηροκομείο και τη γνωστή Βιβλιοθήκη Μαρασλή.

Οργανωμένες ελληνικές κοινότητες τον 19ο και 20ό αιώνα καταγράφονται σε 33 πόλεις της Ρωσίας, της Ουκρανίας και της Γεωργίας. Συγκεκριμένα στην Ανάπα, στο Αικατερινοντάρ, στο Βατούμ, στη Γιάλτα, στο Κερτς, στη Χερσώνα, στη Μόσχα, στο Κίεβο, στο Ροστόβ, στην Πετρούπολη κ.λ.π. Οι Έλληνες των πόλεων αυτών διακρίνονται στο εμπόριο, στη γεωργία ως μεγάλοι γαιοκτήμονες, στις επιστήμες, στη διοίκηση, στο στρατό, στον διπλωματικό κλάδο της Ρωσίας κ.λ.π.

Στον επιχειρηματικό κλάδο ανέπτυξαν μεγάλη δραστηριότητα οι Γρ. Μαρασλής, Ι. Ζαρίφης, Μ. Καρατζάς, Θ. Ροδοκανάκης, Η. Μάνεσης, Π. Σέκερης κ.λ.π. (στην Οδησσό), Χρ. Φωτιάδης, Ν. Θείοπουλος (στο Αικατερινοντάρ), Γ. Πιστοφίδης, Χρ. Γρηγοριάδης, Αδελφοί Πηνιάτογλου (στο Βατούμ), Μ. Βαρβάκης, Ι. Δομπόλης (στην Πετρούπολη) κ.λ.π.

Ονομαστοί στην εκπαίδευση αναδείχθηκαν οι Συνόδης Παπαδημητρίου, Λύσανδρος Χατζηκωνσταντίνου, Γεώργιος Λασσάνης, εις δε τον κλήρο οι Ευγένιος Βούλγαρης, Νικηφόρος Φωκός, Αλέξιος Κουτσομητσόπουλος και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων.

Μεγάλοι εθνικοί ευεργέτες που διέθεσαν ολόκληρες περιουσίες για εθνικούς, φιλανθρωπικούς σκοπούς κ.λ.π. ήταν οι Γ. Μαρασλής, Σπ. Μπενετάτος, Ι. Ντόμπολης, Ι. Βαρβάκης, οι αδελφοί Βαλλιάνοι, Σβορώνοι, Πηνιάτογλου κ.λ.π.

Από τους λόγιους διακρίθηκαν ως εκπρόσωποι του νεοελληνικού διαφωτισμού οι Αθανάσιος Ψαλίδας, Γ. Γεννάδιος, Δημήτριος Γοβδέλας, Γαβριήλ Δεστούνης, Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμέας, και οι δύο καθηγητές στο Πανεπιστήμιο της Πετρούπολης, ο Συνόδης Παπαδημητρίου, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Οδησσού, και ο Τ. Τσελπάνος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας.

Στο ρωσικό διπλωματικό κλάδο, εκτός από τον Ιωάννη Καποδίστρια, υπηρέτησαν οι Αλ. Στούρτζας, Σπ. Δεστούνης, Ιωάννης Σοφούλης, Ιωάννης Παπαρρηγόπουλος, Κων. Ροδοφοινίκης κ.λ.π., ενώ στο ρωσικό στρατό επί τσάρου Νικολάου Β΄ ερχομάτισε αρχηγός του ρωσικού στρατού ο στρατηγός Κωνσταντάς από τα Ιωάννινα. Στο στρατό επίσης υπηρέτησε ως αξιωματικός ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, εις δε το ναυτικό ο Λάμπρος Κατσώνης.

Το 1809 στην Οδησό ιδρύθηκε η Ελληνική Λεγεώνα που πολέμησε στο πλευρό του ρωσικού στρατού το 1812 κατά του Μ. Ναπολέοντα. Ελληνικά δε τάγματα πολέμησαν κατά των Τούρκων στον Κριμαϊκό πόλεμο κατά τη διάρκεια της πολιορκίας από τους τελευταίους το 1855 της Σεβαστούπολης.

Το 1917 στο Ταγανρόγκ της Ρωσίας έλαβε χώρα συνέδριο όλων των ελληνικών παροικιών της Ρωσίας, γνωστό ως Πανελλήνιο Συνέδριο των εν Ρωσία Ελλήνων εν Ταϊγανίω. Το Συνέδριο αυτό είχε ορισμένους σκοπούς που αφορούσαν τους Έλληνες της διασποράς αυτής, πλην όμως κατέστησαν αυτοί ανενεργοί εξαιτίας της Επανάστασης του 1917. Κατά τις πληροφορίες που συνέλεξε ο συγγραφέας από την έρευνα διαφόρων αρχείων το 1926, δηλαδή κατά τη μετεπαναστατική περίοδο υπό το σοβιετικό καθεστώς, συνήλθε η «Πανσυνδεδεσμένη Διάσκεψη», που αποτέλεσαν εκπρόσωποι ελληνικών κοινοτήτων της Ρωσίας. Σ' αυτήν καθιερώθηκε στα ελληνικά σχολεία η δημοτική γλώσσα, το δε 1932 εκδόθηκε στο Ροστόβ η Γραμματική της ποντιακής με ατονικό σύστημα.

Αρ. Α. Ουλουγιάν, *Στιγμιότυπα από την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή των Ελλήνων της Ε.Σ.Σ.Δ. στις δεκαετίες 1920-30* (σ. 251-277)

Αντικείμενο του πιο πάνω άρθρου, όπως άλλωστε προκύπτει και από τον τίτλο που φέρει, είναι η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή των Ελλήνων της διασποράς στην άλλοτε Σοβιετική Ένωση στις δεκαετίες 1920 και 1930.

Κατά τον αρθρογράφο ο ελληνισμός στην περιοχή αυτή στις δύο αυτές περιόδους είχε βασικά από την πλευρά της κοινωνικής οργάνωσης αναπτυχθεί σε τέσσερα κέντρα: της Οδησού, της Μαριούπολης, του Βόρειου Καυκάσου και της Γεωργίας (Τσάλκας).

Η καθημερινή συμβίωση των Ελλήνων σ' αυτήν με Γεωργιανούς, Αρμένιους, Κούρδους, Τάτες, Ασύριους και Εβραίους είχε ως αποτέλεσμα την επιμικία με αυτούς και τη δημιουργία μιας χωριστής εθνότητας, των Ουρούμι.

Οι υπόλοιπες τρεις ομάδες υιοθέτησαν για τον εαυτό τους την ονομασία

«ρομέιος», δηλαδή «ρωμικός», και μιλούσαν τρεις διαφορετικές διαλέκτους. Στις περισσότερες παράκτιες περιοχές της Μαύρης Θάλασσας χρησιμοποιούσαν την ποντιακή διάλεκτο. Ένα μέρος των Ελλήνων της Αζοφικής, όπου τους μετέφερε το 1778 ο Σοβόροφ από την Κριμαία, μιλούσε την ταταρική γλώσσα.

Μετά την εγκαθίδρυση του σοβιετικού καθεστώτος η ανάπτυξη του ελληνικού πληθυσμού στην Ε.Σ.Σ.Δ. ακολούθησε δύο συμβατικά στάδια:

Το πρώτο, το προκαταρκτικό, κάλυψε την περίοδο από το 1922 ως το 1928. Στο στάδιο αυτό ολοκληρώνεται, κατά τον ίδιο, η πολιτισμική, κοινωνική και οικονομική ζωή των Ελλήνων με τη δημιουργία διοικητικής αυτονομίας στις περιοχές ομαδικής διαβίωσής τους κυρίως στα νότια της Ουκρανίας και Ρωσίας.

Το δεύτερο στάδιο από το 1928 ως το 1936 διακρίνεται από την ανάπτυξη των αυτόνομων εθνικών περιοχών. Την ίδια εποχή εκδίδονται ελληνικές εφημερίδες, όπως «Ο Κομμουνιστής» σε δημοτική γλώσσα στο Βατούμ και η «Αλήθεια» στο Κρασνοντάρ, που τελικά συνενώθηκαν σε μία με τον τίτλο «Κρασνοντάρ».

Το 1925 λειτουργούσαν στη ρωσική ομοσπονδία 60 ελληνικά σχολεία, ενώ το 1927 λειτουργούσαν στην Αμπχαζία 54 σχολεία. Είχαν δε συγκροτηθεί ακόμη στο Βατούμ η Ελληνική Εργατική Λέσχη Βορόφσκι, διευθυντής της οποίας ήταν ο ποιητής και συγγραφέας Φ. Κοκονίδης, ο οποίος ίδρυσε ειδικό φιλολογικό τμήμα με σκοπό τη στήριξη της ελληνικής λογοτεχνίας. Ειδικότερα στους σκοπούς αυτού περιλαμβανόταν η μελέτη του παρελθόντος και του σύγχρονου ελληνισμού ιδίως στην Ουκρανία, όπου άνοιξε στο Μουσείο της Μαριούπολης ελληνικό τμήμα.

Όπως και στην Ελλάδα έτσι και εκεί ανέκυψε γλωσσικό ζήτημα, καθιέρωσης της καθαρεύουσας ή της δημοτικής.

Εκεί όμως ήταν πιο περίπλοκα τα πράγματα. Οι ελληνικοί πληθυσμοί μιλούσαν τρεις κυρίως διαλέκτους: τη μαριουπολίτικη, την ποντιακή και τη δημοτική της Οδησού. Για τη ρύθμιση του γλωσσικού ζητήματος, κατά τον αρθρογράφο, κατά τη χρονική περίοδο 1928-1936 έλαβαν χώρα πολλές συνδιασκέψεις εκπροσώπων πολλών ελληνικών παροικιών και αποφασίστηκε η κατά το δυνατό μεγαλύτερη προσέγγιση της προφορικής και γραπτής ελληνικής γλώσσας. Για το σκοπό δε αυτό δημιουργήθηκε στη Μόσχα η λεγόμενη Κεντρική Επιτροπή της Νέας Αλφαβήτου που επεξεργάστηκε την ορθογραφική μεταρρύθμιση κάτω από την επίδραση των ιδεών του Γληνού και του Ν. Φωτιάδη. Και αυτά μεν συνέβαιναν στον κύκλο της διάνοησης και της εκπαίδευσης. Στον οικονομικό τομέα αναπτύχθηκε το συνεταιριστικό κίνημα κυρίως στην Ουκρανία όπου η παρουσία του ελληνισμού ήταν μαζική. Το κί-

νημα αυτό περιστράφηκε βασικά στον αγροτικό τομέα και αποτέλεσε τη βάση της κολλεκτιβοποίησης.

Η ιστορία του αρθρογράφου σταματά στο έτος 1936.

Από τότε αλλάζει η ζωή των Ελλήνων της Σοβιετικής Ένωσης. Ολόκληροι ελληνικοί πληθυσμοί εκτοπίζονται μαζικά από τις εστίες τους από τον Στάλιν πριν ακόμη εκραγεί ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος. Σήμερα, μετά την κατάρρευση του σοβιετικού καθεστώτος και της Σοβιετικής Ένωσης, με επακόλουθο τη δημιουργία μερικοτέρων κρατών, με τη Ρωσική ομοσπονδία και την Ουκρανία να προηγούνται, αναζωπυρώθηκαν στα όρια των νέων κρατών οι εθνικιστικές τάσεις στις διάφορες πλειοψηφούμενες εθνικές ομάδες. Το χάος και η σύγχυση είναι το φαινόμενο της νέας κατάστασης που προέκυψε. Πολλά κράτη δεν γνωρίζουν ακόμη την ταυτότητά τους, πού αρχίζουν και πού τελειώνουν τα σύνορά τους.

Αυτή η κατάσταση και η οικονομική εξαθλίωση έπληξε τους Έλληνες των περιοχών αυτών, ιδιαίτερα αυτούς που κατοικούν στη Γεωργία, όπου υπέστησαν τα δεινά από την πολεμική σύγκρουση των Γεωργιανών και των Αχμπαζίων. Έτσι χιλιάδες Έλληνες εγκατέλειψαν τις εστίες τους και κατέφυγαν στην Ελλάδα, τη μητέρα πατρίδα, για να βρουν ενσωματούμενοι στην ελληνική κοινωνία καλύτερη τύχη.

Σ. Ιλίνσκαγια, *Ελληνορωσικοί λογοτεχνικοί δεσμοί στον 20ό αιώνα* (σ. 279-291)

Η αρθρογράφος Σ. Ιλίνσκαγια στο με τον παραπάνω τίτλο άρθρο της ασχολείται βασικά με τους λογοτεχνικούς δεσμούς που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, ξεκινώντας από τις αρχές αυτού, μεταξύ των Ελλήνων και των Ρώσων.

Η φιλολογική έρευνά της συγκεκριμένα αναφέρεται στην πριν την επανάσταση του 1917 χρονική περίοδο όσο και στη μετεπαναστατική περίοδο.

Περιδιαβάζοντας την πρώτη περίοδο ανευρίσκει σ' αυτήν ως κύριο εκφραστή των λογοτεχνικών δεσμών Ρωσίας-Ελλάδας τον Μιχαήλ Λυκιαρδόπουλο, Έλληνα της διασποράς, ο οποίος γεννήθηκε στη Νεάπολη το 1883 από οικογένεια εμπόρων, η οποία το 1894 μετανάστευσε στο Ροστόβ της Ρωσίας. Εκεί ο μικρός τότε Μ.Α. τελείωσε το Γυμνάσιο και μετά συνέχισε τις σπουδές του στην Αυτοκρατορική Σχολή της Μόσχας, την οποία, όμως Σχολή, τελικά εγκατέλειψε για να αφοσιωθεί στη λογοτεχνία.

Στην περίοδο 1904-1909 συνεργάζεται στενά στο περιοδικό «Βεσί» (Ζυγός) με το Ρώσο ποιητή Βαλέρι Μπριούσοφ (1873-1924), αρχηγό του ρωσι-

κού συμβολισμού⁸.

Από αυτό είχε την ευκαιρία να παρουσιάσει στους ρωσικούς λογοτεχνικούς κύκλους την ελληνική λογοτεχνία. Παράλληλα κατέχοντας τέλεια την ελληνική και ρωσική γλώσσα αναπτύσσει στην περίοδο 1905 έως το 1917 μεγάλη κριτική και μεταφραστική δραστηριότητα.

Άνθρωπος με έντονη, κατά την αρθρογράφο, προσωπικότητα και ελληνική συνείδηση μεταφράζει στα ρωσικά ποιήματα του Μαλακάση, τον οποίο βρίσκει σ' αυτά βαθειά επηρεασμένο από το ρωσικό συμβολισμό, και στα ελληνικά τα διηγήματα του Ρώσου λογοτέχνη Κορολένκο (1852-1921). Τα έργα του Γκόρκι τα εντάσσει στη ρεαλιστική πεζογραφία, από τις στήλες δε του «Ζυγού» θεωρεί αυτόν γι' αυτή του τη θέση, μολονότι δεν είναι αντίθετος στις πολιτικές και κοινωνικές του ιδέες, τοποθετημένο μακριά από την αληθινή και αιώνια τέχνη και νεκρό φιλολογικά.

Το 1904 παρουσιάζοντας την ελληνική έκδοση των ρωσικών διηγημάτων από τη Βιβλιοθήκη Μαρασλή της Οδησού προκαλεί το ενδιαφέρον για τους

8. Ο συμβολισμός, κίνηση ανθρώπων των γραμμάτων και της τέχνης, εμφανίζεται ως αντίδραση κατά του θετικισμού και της λογοτεχνίας, που συνδέεται με την επιστημονική εξέλιξη.

Η επιστήμη, θεωρούσα το χρόνο ως την κυριότερη διάσταση, περιορίζεται στη διαδοχή των φαινομένων, τα οποία απομονώνει με επιμέλεια, ώστε να μπορεί μετά να σημειώνει τις τυχόν επαναλήψεις τους. Αντίθετα προς το κοινό αίσθημα και το επιστημονικό πνεύμα, ο συμβολισμός κυριαρχείται από την ενεργητική και παθητική εμπειρία ενός αδιαίρετου συνόλου (το «εγώ» και ο κόσμος), του οποίου κυριότερη διάσταση είναι ο χώρος. Γι' αυτόν ο κόσμος αποτελεί σύνολο συμβόλων. Το σύμβολο όμως δε σημαίνει πλέον εικόνα που αντικαθιστά μια αφηρημένη έννοια.

Σύμβολο είναι αυτό τούτο το ορατό από τον άνθρωπο, αλλά ορατό από αυτόν που αισθάνεται ότι τον αφορούν τα γεγονότα. Για να είναι συμβολιστικό ένα έργο, δεν πρέπει να στρέφεται αυτό στο παρελθόν, γιατί τότε θα επανερχόταν στον κόσμο, του οποίου κυριότερη διάσταση είναι ο χρόνος.

Η έννοια «σύμβολο» για πρώτη φορά εμφανίζεται το 1857 στο ποίημα «Αλληλογραφία» του Μπωντλαίρ, που ήταν επηρεασμένος από τον Έντγκαρ Πόε. Οι όροι «συμβολισμός» και «συμβολιστής» καθιερώθηκαν από τον Ζαν Μωρεάς το 1886. Η συμβολιστική όμως κίνηση γεννήθηκε το 1885. Κύριοι δε εκπρόσωποι αυτής στη Γαλλία ήταν ο Βερλαίν και ο Ρεμπώ, στην Αγγλία ο Όσκαρ Ουάιλντ, στην Ελλάδα ο Ιωάννης Καμπύσης (1872-1902), στη Νορβηγία ο Κνουτ Χάμσον, στη Ρωσία ο Μαλμόν και στη Γερμανία ο Στέφαν Τζωρτζ. Ύστερα από μια περίοδο παρακμής, από τον 20ό αιώνα ο συμβολισμός εμφανίζεται με τη μορφή του σουρρεαλισμού και θα εξαπλωθεί κυρίως στη ζωγραφική και στη μουσική (βλ. *Γεν. Εγκυκλοπαίδεια ΛΑΡΟΥΣ* λέξη «Συμβολισμός»).

Στη Biennale της Βενετίας, που επισκέφθηκα σ' ένα μου ταξίδι στην Ιταλία το 1960, διάβασα σ' ένα τοίχο της αίθουσας, όπου στεγαζόταν η έκθεση έργων τέχνης, μια επιγραφή στα ιταλικά που έλεγε: «L' arte non ripete cose visibili ma le rende visibili». Η φράση αυτή αποδιδόμενη στα ελληνικά σημαίνει: «Η τέχνη δεν επαναλαμβάνει πράγματα ορατά αλλά τα καθιστά ορατά». Η επιγραφή αυτή εκφράζει το πνεύμα του συμβολισμού στα έργα τέχνης. Επρόκειτο για έργα γλυπτικής και ζωγραφικής.

Ρώσους κλασικούς: τους Πούσκιν, Λέρμοντοφ, Γκόγκολ, Τουργκένιεφ, Λ. Τολστόι και Τσέχοφ.

Η τιμή όμως της πρώτης παρουσίασης στο ελληνικό κοινό των διηγημάτων και θεατρικών έργων του Τσέχοφ ανήκει στον Αγαθοκλή Κωνσταντινίδη (1854-1920), ο οποίος για τη δραστηριότητά του αυτή ορίστηκε το 1907 Υποπρόξενος της Ρωσίας στον Πειραιά. Ανάμεσα σ' αυτούς που συνέβαλαν στη διάδοση της ρωσικής λογοτεχνίας κατά την Σ.Ι. συγκαταλέγεται ο Π. Αξιώτης (1848-1918), διηγηματογράφος και μεταφραστής ρωσικών φιλολογικών έργων του Πούσκιν κ.ά. Σε ό,τι αφορά τη μετεπαναστατική περίοδο, η αρθρογράφος αναφέρεται στην παρουσίαση σε ελληνική μετάφραση στην Ελλάδα από τον Γ. Ρίτσο ποιημάτων του Ρώσου ποιητή Μαγιακόφσκι.

Με την ιστορία της «ρούσικης» λογοτεχνίας ασχολήθηκε στην Ελλάδα και ο Ν. Καζαντζάκης.

Στη Ρωσία από την πλευρά της ελληνικής λογοτεχνίας κυκλοφορούσαν εκδόσεις του Κ. Βάρναλη κυρίως και σε δεύτερη σειρά ελληνικά δημοτικά τραγούδια και επιλογές από έργα του Σολωμού, του Κ. Παλαμά, του Γρ. Ξενόπουλου, του Α. Σικελιανού. Στα ρωσικά δε έχουν κυκλοφορήσει βιβλία του Ν. Καζαντζάκη, του Σ. Μυριβήλη, του Ν. Κατηφόρη, του Α. Τερζάκη κ.ά.

Ιδιαίτερη απήχηση όμως είχαν τα ποιήματα του Κ. Καβάφη, τα οποία κίνησαν το μεγάλο ενδιαφέρον του Ι. Μπρόντσκι (βραβείο Νόμπελ 1987). Ασχολούνταν με αυτά στη Ρωσία από το 1967 και στη συνέχεια στην Αμερική επί πολλά χρόνια μετά την εγκατάστασή του στη χώρα αυτή, στην οποία κατέφυγε από τη Ρωσία μετά το 1967.

Ο. Β. Σοκολόφσκαγια, *Το ιστορικό της εμπορικής και ναυτιλιακής ελληνοσοβιετικής συμφωνίας του 1929* (σ. 293-323)

Η επικράτηση της Επανάστασης του 1917 στη Ρωσία και οι εχθρικές προς το σοβιετικό καθεστώς που εγκαθιδρύθηκε στη νέα κρατική οντότητα, τη Σοβιετική Ένωση, που προήλθε από αυτήν, των χωρών της Ευρώπης, μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν και η Ελλάδα, αποτελούσαν εμπόδιο για την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων της χώρας μας με το νέο αυτό κομμουνιστικό κράτος.

Γι' αυτό και η πρώτη εμπορική και ναυτιλιακή συμφωνία μεταξύ των δύο χωρών υπογράφηκε πολύ αργά, στις 11 Ιουνίου 1929 στην Αθήνα. Σ' αυτήν ακριβώς τη συμφωνία αναφέρεται η αρθρογράφος Ο.Β.Σ. Προηγουμένως όμως, κατά ανεπίσημο τρόπο είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται οι εμπορικές σχέσεις το 1924 με την εγκατάσταση το έτος τούτο στην Αθήνα σοβιετικής εμπορικής αντιπροσωπείας, ενώ το 1926 υπογράφηκε η πρώτη δασμολογική

σύμβαση μεταξύ της Ε.Σ.Σ.Δ. και της Κυβέρνησης του στρατηγού Παγκάλου. Αλλά μετά την πτώση του τελευταίου ατόνισε η σύμβαση αυτή και άρχισαν διαπραγματεύσεις για τη σύναψη και υπογραφή νέας συμφωνίας από την κυβέρνηση που ανήλθε στην εξουσία, η οποία έθεσε ως όρο την τελική επικύρωσή της από το ελληνικό Κοινοβούλιο. Οι διαπραγματεύσεις ήταν επίπονες. Τελικά υπερίσχυσαν συγκυριακές πολιτικές αντιλήψεις. Τα έτη 1928-29 η Γερμανία υπέγραψε συμφωνία με τη Σοβιετική Ένωση για το πετρέλαιο, η δε Αγγλία υπέγραψε το Αγγλοσοβιετικό πρωτόκολλο της Μόσχας για τη σύναψη διπλωματικών σχέσεων. Εκτός από τις χώρες αυτές, και οι Η.Π.Α. δείξαν στο μεταξύ ενδιαφέρον για την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση.

Ύστερα από τα γεγονότα αυτά, που έλαβαν χώρα σε διεθνές επίπεδο, το 1928 ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας συνέλαβε την απόφαση για τη σύναψη μεταξύ της χώρας μας και της Σοβιετικής Ένωσης εμπορικών σχέσεων, καρπός δε της προσπάθειας αυτής ήταν η υπογραφή στις 12 Ιουνίου 1929 της ελληνοσοβιετικής εμπορικής και ναυτιλιακής συμφωνίας για την οποία πρόκειται.

Η συμφωνία αυτή στηριζόταν στην αρχή «του μάλλον ευνοουμένου κράτους» και στην αναγνώριση από την Ελλάδα του σοβιετικού μονοπωλίου στο εξωτερικό εμπόριο. Ρύθμιζε δε ακόμη τις αμοιβαίες τελωνειακές σχέσεις, το καθεστώς του εμπορίου, της ναυσιπλοΐας και του «τράνζιτ».

Στη συνέχεια η αρθρογράφος παραθέτει αριθμητικά στοιχεία ως προς το ύψος των συναλλαγών που έλαβαν χώρα σε εφαρμογή της παραπάνω συμφωνίας. Παράλληλα όμως επισημαίνει και την οικονομική κρίση και την πείνα, από έλλειψη τροφίμων, που μάλιστα τη Σοβιετική Ένωση, ιδιαίτερα κατά τα έτη 1929, 1930 έως και 1933.